

La Guerra Civil espanyola i la crua postguerra varen propiciar nombrosos moviments migratoris forçats per la situació de repressió política i de manca de llibertats. Durant la guerra nombrosos ciutadans de les Illes balears es desplaçaren a altres terres de l'estat espanyol on foren refugiats. Posteriorment, amb la desfeta del bàndol republicà, molts d'ells decidiren agafar el camí de l'exili a l'estranger. França, Veneçuela, Argentina, Mèxic, etc. foren alguns dels estats que els acolliren i que els donaren l'oportunitat de començar una nova vida lluny de l'Espanya franquista.

Aquest llibre recull i analitza les circumstàncies en les quals es varen desenvolupar aquestes emigracions forçades així com el quefer als llocs de destí dels refugiats i exiliats de Mallorca, Menorca i les Pitiüses.

Les emigracions forçades del franquisme

Refugiats i exiliats de les Illes Balears
a causa de la Guerra Civil del 1936-1939
i de la Postguerra

MANEL SANTANA MORRO
ANTONI MARIMON RIUTORT

Les emigracions forçades del franquisme

Refugiats i exiliats de les Illes Balears
a causa de la Guerra Civil del 1936-1939
i de la Postguerra

Les emigracions forçades del franquisme

Refugiats i exiliats de les Illes Balears
a causa de la Guerra Civil del 1936-1939
i de la Postguerra

MANEL SANTANA MORRO
ANTONI MARIMON RIUTORT

Í N D E X

Presentació	7
Pròleg	9
Introducció	11
PRIMERA PART: MALLORCA	13
1. L'aixecament contra la República el juliol del 1936 i els olímpics, els evadits, els desertors i els que es trobaven fora de Mallorca	13
2. Els refugiats a la Menorca republicana	21
3. Els refugiats a Catalunya	22
4. El pas de la frontera francesa	24
5. L'exili francès	26
6. L'exili a Amèrica	36
6.1. Les accions de solidaritat amb els exiliats	37
6.2. L'efímer pas per la República Dominicana	42
6.3. Veneçuela	43
6.4. L'Argentina, les Filipines i Colòmbia	46
6.5. Mèxic	47
7. Els evadits i exiliats a Algèria	52
8. Evadits i exiliats a Itàlia i altres estats europeus	66
Relació d'entrevistes	68
Bibliografia	68
SEGONA PART: EXILIATS I REFUGIATS DE LES PITIÜSES I DE MENORCA ARRAN DE LA GUERRA CIVIL DEL 1936-1939	73
Bibliografia	85
NOTA FINAL	87

PRESENTACIÓ

Un dels objectius que es va proposar aquesta Conselleria amb la creació de la col·lecció de llibres “Els camins de la quimera” va ser el d’estudiar l’emigració balear a ultramar des de diferents perspectives i la línia editorial dels cinc títols apareguts no han fet més que confirmar aquest projecte que encetarem amb una gran il·lusió el mes de juliol de l’any 2.001. Les investigacions efectuades per historiadors i filòlegs ens han donat a conèixer la història del moviment associatiu balear a l’exterior, l’emigració a Amèrica a través de la riquesa i de la saviesa de la nostra literatura popular, l’increïble èxode emigratori de mallorquins cap a l’Argentina i Xile esdevingut el 1889, la fundació de la localitat de Goyena per gent originària de Manacor i l’emigració mallorquina al País valencià en el segle XVII.

Si la majoria de les abans esmentades publicacions tenen com a protagonistes a emigrants que partiren de les Illes per motius econòmics, a l’obra “Les emigracions forçades del franquisme” (Refugiats i exiliats de les Illes Balears a causa de la Guerra Civil i de la postguerra) de Manel Santana i Antoni Marimón, el protagonisme ho adquireixen els illencs que hagueren d’abandonar les Balears per causes polítiques.

El llibre que vos present s’estructura en dues parts. La primera és la més extensa i es refereix als exiliats i refugiats de Mallorca, mentre que l’altra es concreta a les Pitiüses i Menorca. L’aventura i els patiments de l’evasió, -narrats, en alguns casos, pels propis actors de l’episodi-, el llarg pelegrinatge de l’exili i el mapa detallat dels assentaments dels expatriats, són els diferents capítols que configuren l’eix central d’aquest magnífic treball realitzat per Santana i Marimón, en el qual les fonts orals es combinen perfectament amb una interessant bibliografia especialitzada en el tema analitzat. Sens dubte, aquest sisè títol de la col·lecció constitueix una aportació novedosa dins la temàtica de l’emigració illenca ja que ens descobreix una altra vessant del moviment emigratori balear a ultramar.

La publicació suposa pels tots els implicats en aquest projecte editorial una altra fita que enriqueix i consolida, encara més, “Els camins de la quimera”, col·lecció impulsada des de la Conselleria que presideix.

Antoni Garcías i Coll
Conseller de Presidència

PRÒLEG

Un llibre sobre l'exili que patiren ciutadans de les illes després del cop del trenta-sis serà ben acollit pels conscients de la mancança d'una síntesi d'aquestes característiques; o sia les circumstàncies motivadores de l'emigració i de les conseqüències en el plànol personal, social o polític. Hem de tenir ben present que no sempre s'ha arribat a temps per registrar-ho, i com l'oblit ha castigat seriosament en el temps molts dels protagonistes.

Vet ací l'estudi d'una realitat ben diferenciada perquè els exiliats es presenten amb característiques cronològiques i circumstancials a cada una de les illes a l'hora de materialitzar el seu calvari. I per afegitó, s'han establert trets biogràfics de gent ordinària que s'assemblen a les gents sense història; un veritable repte que suposa posar-hi esment en els detalls individuals per tal de permetre l'apropament lògic a societats simbòliques, mentre es codifiquen les trajectòries vitals d'uns personatges concrets però sense perdre el sentit de l'anàlisi.

El coneixement de la situació dels exiliats afavoreix una millor intel·ligibilitat del passat, brindant un determinat grau de curiositat antropològica per la mateixa situació d'exiliat aglapida per una dimensió de mobilitat d'una concreta memòria, per deduir el que sempre fou mal d'expressar: la sensibilitat. Perquè el que cal és veure com es representa el món que gira en torn dels que senten una forma de viure l'exili, un món sovint sublimat literàriament però del que es fa necessari reparar en tots els ingredients, explicar-ho, i dotar-ho de sentit, perquè ens arribi sempre com un model lligat i tancat.

L'exili per a l'historiador té una lectura política i cultural, convida a aclarir quins són els propis suports, ofereix una memòria residual, i conté una variada simbologia. Per manera que la topada suposa una immersió en les aigües profundes d'una dimensió històrica sociocultural molt al viu; sabent que manquen molts de silencis per desvetllar.

La tasca de redimir de l'oblit situacions d'exiliats ha fet possible un bon aplec de biografies de ciutadans que no tenien temps per ocupar-se en deixar fites; com si es tractés d'historiar per una situació històricament ben establerta. El que a la llarga permet indagar d'un exili el que es qüestiona, s'analitza i es resol en termes de passat, i a més conceptualitzant i representant amb reflexió sobre llur naturalesa esser conscients de com s'ha construït la única història possible i intel·ligible de l'exili dels nostres.

Manel Santana i Antoni Marimón saben molt bé que la inestabilitat social i els conflictes poden empènyer cap a una determinada marginalització. Entenc que pel mateix han mostrat un especial interès per unes trajectòries individuals i col·lectives que permeten garantir solidaritats.

Hem d'agrair l'encert en traduir una manera de sentir i patir l'exili; amb una singular percepció d'un temps i verificació d'uns llocs.

*Miquel Durán i Pastor,
Catedràtic d'Història Contemporània
a la Universitat de les Illes Balears*

INTRODUCCIÓ

En els darrers anys s'ha avançat molt en el coneixement de les repercussions de la Guerra Civil a les Illes Balears. Les línies d'investigació iniciades, ja fa alguns anys, de la mà d'historiadors com Miquel Duran i Pastor, Josep Massot i Muntaner o Sebastià Serra i Busquets entre d'altres, han tengut continuïtat amb recerques de nous investigadors que han fet nombroses aportacions a aquesta temàtica: David Ginard, Andreu Murillo o Artur Parron, entre d'altres. No volem deixar d'esmentar l'interès i la valua de les aportacions sobre la qüestió de la guerra civil que ha fet l'escriptor Llorenç Capellà.

Aquest conjunt de treballs, la major part d'ells ja publicats, ens han permès conèixer l'abast d'aspectes com el de la repressió que es desfermà sobre les organitzacions, dirigents, militants i simpatitzants de les ideologies a les que s'oposaven els militars insurrectes o les forces polítiques i socials que els hi donaren suport. Les penes de mort, els assassinats sense cap mena de judici, els empresonaments i la depuració de mestres, professors, intel·lectuals i funcionaris, entre d'altres aspectes, són elements dels que ja en sabem moltes coses i podem avaluar la seva vertadera incidència, tot defugint de la càrrega subjectiva i les passions que ha generat -i genera- tot el que es relaciona amb la guerra civil espanyola del 1936-1939.

No podem dir el mateix en relació als moviments migratoris forçats que va generar la situació bèl·lica així com el règim dictatorial que se'n va derivar. Aquesta recerca pretén conèixer, analitzar i reflexionar sobre l'exili dels ciutadans de les Illes Balears així com les circumstàncies que motivaren aquest tipus d'emigració forçosa i les conseqüències personals, socials o polítiques que se'n derivaren.

Sens dubte, l'estudi del fenomen de l'exili és molt complex. Per una banda, foren desplaçaments de població -així com l'establiment posterior en un altre indret- que no varen generar gaire documentació escrita. Sols d'aquells que fora de les Illes Balears seguiren amb les seves activitats polítiques, sindicals o intel·lectuals en teníem notícia del seu quefer, activitats i circumstàncies. De molts d'altres, és a dir d'aquells ciutadans que en podríem dir "anònims" i que eren militants de base o simplement simpatitzants de les organitzacions repressaliades no en teníem gaire informació. En moltes ocasions només hem pogut saber quin s'ha pogut fer a partir del seu testimoni personal. D'aquí la urgència d'abordar aquesta temàtica perquè en moltes ocasions, lamentablement, ja no hi hem estat a temps. En aquells casos on els protagonistes de l'exili ja havien mort, ens hem afanyat a recollir el testimoni dels seus parents més directes.

Som conscients que el testimoni oral és una font amb moltes possibilitats, però també amb limitacions atès que cal contrastar-les i tenir-hi tota mena de precaucions. Ara bé, en molts casos és l'única manera de tenir dades i informacions que de cap altra manera podríem aconseguir.

D'altra banda molts d'aquest exiliats mai no tornaren a la seva terra. Això afegeix encara més dificultats perquè molts dels protagonistes de l'exili, amb els anys, varen caure en l'oblit i ha estat necessari cercar-los als diferents indrets d'arreu del món on s'establiren, treballaren i visqueren. A més, en moltes ocasions perderen tot els vincles amb parents i amics, així com

amb els companys de militància política. També s'ha de tenir en compte que tractam de quatre realitats diferents, ja que la cronologia i les circumstàncies de l'exili foren diferents a cada una de les illes i, en especial, en el cas de Menorca.

Cal seguir en la recerca dels protagonistes de l'exili. Cal seguir en la recuperació dels testimonis que encara hi ha, així com en l'anàlisi de llegats documentals que poden aparèixer, especialment fora de les Illes Balears i que permetran ampliar el coneixement que tenim en l'actualitat del fenomen de l'exili així com de les seves repercussions.

Volem agrair l'ajut de tots aquells que ens han facilitat el seu testimoni. També volem manifestar la nostra gratitud a tots els que ens han permès accedir-hi i que amb molta generositat quan tengueren notícia de la nostra recerca ens facilitaren el contacte i la coneixença dels que tenien qualche cosa a dir i contar de l'exili: Montserrat Alcàraz, Andreu Murillo, Rafel Joan, Lluïa Pons, Margalida Pujals, Bartomeu Mestre, Jaume Escales, Mateu Ramon, Joan Huguet, Epifanio Méndez, Joan Matas, Àngel Vico, Llorenç Bisbal, Rafel Gelabert, Joan Buades, Pere Niell i Jordi Pons.

PRIMERA PART: MALLORCA

1. L'AIXECAMENT CONTRA LA REPÚBLICA

EL JULIOL DEL 1936 I ELS OLÍMPICS,

ELS EVADITS, ELS DESERTORS

I ELS QUE ES TROBAVEN FORA DE MALLORCA

Bona part dels moviments migratoris que s'iniciaren a Mallorca a partir del 19 de juliol de 1936 foren per evitar la repressió de les forces adeptes al cop d'estat. La por a les repressàlies que es desfermaren a Mallorca contra els sectors d'esquerres, progressistes i nacionalistes fou la responsable de bona part de les sortides clandestines. La condició d'illa, tal i com en més d'una ocasió s'ha posat de manifest, convertí Mallorca gairebé en una gran presó d'on era molt difícil evitar caure en les mans dels elements sublevats. Tots aquells que durant la República s'havien significat, poc o molt, políticament i en el camp de les esquerres, contemplaven com els mecanismes repressius actuaven amb total impunitat i contundència. És per això que els que pogueren sortir immediatament ho feren, d'altres s'amagaren als indrets més insòlits a l'espera que algun company els organitzàs la manera de sortir. De fet, gairebé a cadascun dels municipis mallorquins la memòria col·lectiva recorda els amagatalls, els esforços d'alguns per evitar la implacable i brutal repressió franquista. Bona part d'aquests talps foren detinguts, però n'hi hagué que aconseguiren evadir-se.

Aquestes evasions, es feien amb la intenció de residir momentàniament a Barcelona i Menorca a l'espera que el bàndol republicà i el seu exèrcit restablissin la normalitat. El desenvolupament dels esdeveniments fou molt diferent i sovint, els feu passar d'ésser considerats evadits i refugiats a agafar el camí de l'exili i començar una nova vida a un altre estat.

Un bon grup de militants d'esquerres s'havia fet a la mar unes hores abans del cop d'estat per a participar a l'Olimpíada Popular de Barcelona, un intent de manifestació esportiva antifeixista, rèplica dels Jocs Olímpics celebrats al Berlín nazi. D'aquests, així més d'un evità, i sense saber-ho, caure a les mans de les forces rebels a la República i les conseqüències sinistres que se'n derivaven.

Els olímpics es feren a la mar la nit del dissabte, 18 de juliol de 1936 en el vaixell «Ciudad de Barcelona». En ésser prop de la capital catalana i conèixer la situació, el capità decidí retornar a Mallorca, però prop de l'illot de sa Dragonera es va saber que els aixecats s'havien fet amb el control de l'illa. Per aquest motiu va tornar a girar el rumb cap a Catalunya. Al vaixell hi viatjaven un bon nombre d'esportistes, militants d'organitzacions polítiques i sindicals d'esquerres i de l'Orfeó Proletari de la Casa del Poble. Aquest grup, molt nombrós, entre els qui hi trobam sobretot socialistes i comunistes, constituí el gruix dels primers refugiats mallorquins a Barcelona. Una descripció, feta el 1937, per un dels seus integrants que es passà al

bàndol franquista assenyalava que aquest vaixell portava aproximadament unes 600 persones.¹ Entre d'altres, podem esmentar els noms dels republicans d'esquerres Sebastià Serrano Caldentey, Jeroni Fiol Campomar, Vicenç Garcés Bonafé; els joves socialistes Miquel Rigo Ferrer, Francesc Busquets Barceló i els comunistes Joan i Llibertat Picornell Femenies, Pere Cerdà Mas, Sebastià Alorda i Pere Canals Cambrisas.² Una vegada a Barcelona s'allotjaren a cases particulars fins que s'organitzà una ubicació apropiada.

Disposam del testimoni de Miquel Vich Comes, ciclista que havia de participar en els jocs:

*"Allà haguérem de començar a espavilar-nos. Els mallorquins pel moll organitzàrem un festival per replegar doblers que va anar molt bé. Eren els primers dies abans que la Generalitat es fes càrrec de l'expedició. Jo record haver-me passejat per la Rambla i encara hi havia restes de les barricades per tot, carros girats...El cas és que m'enviaren a Sarrià a una escola de Salesians on hi havia una altra campaner casualment. Fins que demanaren les edats i jo com que tenia 17 anys podia optar entre anar al front o fer feina a tercera línia al comitè forestal que s'encarregava de subministrar llenya als forns de Barcelona."*³

Llorenç Bisbal Romualdo ens ha proporcionat el testimoni dels seus pares -Isidre Bisbal Cardell⁴ i Joana Romualdo Castell-, i de l'avi Miquel Romualdo Sastre, i l'esposa d'aquest Joana Oliver. Miquel Romualdo, juntament amb la seva filla Joana, cantaven a l'Orfeó Proletari de la Casa del Poble i s'embarcaren al vaixell dels olímpics. Segons aquest informador, en arribar a Tarragona els portaren a Barcelona "on els posaren a un convent de monges. Allà la solidaritat de la gent fou extraordinària. Els portaren menjar i roba i no els faltà res. Posteriorment alguns foren real·lotjats a cases particulars". Concretament Els Bisbal-Romualdo s'allotjaren a la casa d'una família de mallorquins que tenien una pastisseria i Joana Bisbal durant uns mesos treballà de modista.⁵ Posteriorment el gruix d'aquests refugiats foren menats a Vic.

El periòdic *La noche*, que s'editava a Barcelona, el 7 d'agost del 1936 donà notícia de la incorporació d'un grup a les tropes republicanes:

"CIENTO CINCUENTA MALLORQUINES DISPUESTOS A LUCHAR AL LADO DEL GOBIERNO.- Entre los 550 mallorquines que habían venido a Barcelona para tomar parte en la Olimpiada Popular y que se encuentran instalados a bordo de la motonave «Ciudad de Barcelona» anclada en el puerto, ayer se formó

*una compañía de 150 milicianos integrada por hombres y mujeres, para tomar parte en la lucha contra el fascismo."*⁶

Un altre grup nombrós va ésser el dels que aconseguiren sortir de Mallorca en aprofitar l'arribada de les tropes del capità Alberto Bayo. En produir-se els enfrontaments a la zona costanera entre Manacor i Son Servera, molts aprofitaren per passar-se a la zona que controlaven les tropes republicanes i posar-se sota la seva protecció. L'estudi de l'historiador Miquel Duran posa de relleu el fet que entre els evadits no hi havia tan sols soldats sinó un bon nombre de dones i infants que varen ésser portats a Maó (Menorca), foren allotjats a l'església de la Concepció i a la Casa de la Misericòrdia.⁷

Entre la documentació aportada per aquest historiador relativa al desembarcament de les tropes de Bayo hi trobam algunes referències. El mateix dia del desembarcament, el 16 d'agost de 1936, en un radiograma adreçat a les autoritats republicanes s'indicava que *"son ya muchos los paisanos que se han unido a nosotros y mañana tendremos más"*⁸. Dos dies després donava notícia que *"hoy se han pasado a nuestras filas un sargento Radiotelegrafista conocido que enseguida comenzó a prestar servicio, varios soldados de Infantería y una docena de campesinos nos dicen que en breve desertaran a nuestras filas muchos más."*⁹ Els dies 23, 28, 29 i 30 d'agost i 1 de setembre es tornava a fer referència al pas de nous soldats, però també de dones i infants. A tall d'exemple, el 28 d'agost s'informava que *"sigue aumento personal civil con sus mujeres y niños que buscan refugio en nuestras líneas. A estos últimos los evacuamos a Mahón."*¹⁰ Aquesta mateixa font, el 3 de setembre informà que d'entre els paisans que s'havien passat a la zona controlada pels republicans s'havien format grups armats que col·laboraven en les accions militars.

El dia que les tropes republicanes es retiraren, sense haver pogut aconseguir els seus objectius, el mateix capità Bayo informà que havien embarcat i que portaven *"hasta las mujeres, niños y hombres naturales del país que hicieron acto de sumisión al Gobierno legal, se han reembarcado todos ellos, estoy bien seguro (...)"*¹¹

Per a Josep Massot i Muntaner algunes d'aquests fugides foren motivades per la incitació a la rebel·lió que feren les tropes republicanes però també per por a la brutal repressió que efectuaren les forces adeptes a la sublevació.¹²

És difícil quantificar el nombre de persones que fugiren en aquests circumstàncies. Sembla que la major part procedien de Son Servera i cal recordar que els republicans varen estar a punt d'ocupar aquesta vila. El periodista Damià Quetglas al col·leccionable

¹ Comas Cañellas, Pau: *Memorias de un desertor de un buque rojo. Y su odisea en el «Ciudad de Barcelona»* i reproduït parcialment per Ginard Féron, David: *El movimiento obrer de Mallorca i la Guerra Civil (1936-1939)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999, p. 95

² Ginard Féron, David. *Op. Cit.*, nota 1, que ens ofereix una relació de trenta-dues persones.

³ Alcàraz i Vic, Montserrat: "Miquel Vich, el ciclista del carrer Nou". *Ressò*, Campos, núm. 77, gener de 1996, p. 18-20.

⁴ Isidre Bisbal era fill del destacat líder socialista i primer batle republicà Llorenç Bisbal Barceló (Alcúdia 1876-Palma 1935). Sobre aquest darrer vegeu Serra Busquets, Sebastià: "Pensament i actuació de Llorenç Bisbal i Barceló. Dirigent socialista Mallorquí 1876-1935". *Mayurqa*, 22, 1989, p. 937-946.

⁵ Entrevista a Llorenç Bisbal Romualdo, Palma, 11 de juliol de 2002.

⁶ *La noche*, 7 d'agost de 1936, p. 9 i reproduït per Duran Pastor Miquel: *1936 en Mallorca. Repertorio documental y notas establecidas a partir de la Memoria redactada por Mateo Nebot Antig*, Vol. I, Palma, 1982, p. 118.

⁷ Duran Pastor, Miquel: *Responsabilidades políticas e incautación de bienes. Secuelas del desembarco de Bayo en Mallorca (1936-1939)*, Publicaciones del Archivo Duran Pastor, Palma, 1995, p. 18-22.

⁸ Duran Pastor, Miquel. *Op. Cit.*, nota 6, p. 156.

⁹ *Ibidem*, p. 170.

¹⁰ *Ibidem*, p. 239, 246, 259, 318 i 320.

¹¹ *Ibidem*, p. 320.

¹² Massot i Muntaner Josep: *El desembarcament de Bayo a Mallorca. Juliol-setembre de 1936*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987, p. 219.

Memòria Civil considerà la xifra de 200 serverins evaquats amb la flota republicana, mentre que l'escriptor i periodista, aleshores afí al bàndol nacional, Francesc Ferrari Billoch apunta la xifra d'un centenar d'homes, unes setanta dones -entre les quals una nonagenària- i més de quaranta nins.¹³ L'informe del Comissionat Guarnier especifica que la xifra de mallorquins que es passaren a Menorca fou de 250 persones, que s'allotjaren a l'Església de Sant Francesc de Maó.

Disposam del testimoni d'Amador Salvà Jaume (s'Aranjassa 1915-Sant Joan 1992) que aleshores feia el servei militar a Palma, concretament al castell de Bellver. Allà, i cansat de veure les pallisses que donaven als militants republicans d'esquerres detinguts al castell mateix i a Can Mir, a Palma, cercava l'oportunitat de fugir de l'illa. Aquesta ocasió arribà arran del desembarcament de Bayo a Portocristo. Conta que, quan ell es lliurà als republicans, molts d'altres soldats ja ho havien fet abans. Passà a Barcelona, i després d'una breu estada a França, s'incorporà a files per lluitar contra les forces rebels al front d'Aragó.¹⁴

Coneixem també el cas del militar Jeroni Sitjar Vila, que es passà a les tropes de Bayo. D'aquesta manera s'integrà a l'exèrcit republicà, concretament a Catalunya, on esdevingué cap d'Estat Major, amb caràcter accidental, del XI Cos d'Exèrcit, a Catalunya.¹⁵

Segons Josep Massot i Muntaner, el 1939 el gruix d'aquests refugiats a Menorca tornarien a poc a poc. Molts d'ells foren objecte de les causes de responsabilitats polítiques. Miquel Duran aporta tres llistes dels que tornaren a Son Servera procedents de la zona republicana i que precisament foren víctimes de la repressió ja es va obrir una investigació per "depurar les seves responsabilitats" i procedir, en alguns casos, a la confiscació dels seus béns. Concretament aporta una llista de 23 persones (7 homes, 12 dones i 4 nins) que es presentaren davant el jutge instructor procedents de la "zona roja" a Son Servera. Una altra relació, relativa als que se presentaren a Son Servera procedents de l'illa de Menorca comprèn 80 individus (38 homes i 43 dones). Una tercera llista inclou els noms dels que es presentaren al quarter de la guàrdia civil d'aquest mateix municipi, procedents de Maó; entre l'u de març i el 21 de juliol del 1939, és de 50 persones (16 homes i 11 dones i 15 nins). Fugiren persones de totes les edats i per això trobam des d'infants fins a persones d'edat ben avançada. En qualque cas es tractava de parents de repressaliats.

Un petit nombre de persones passaren a la zona republicana mitjançant l'intercanvi de presoners. Alguns dels presoners als centres de reclusió s'inscriviren als oferiments que els feien de passar a la zona "roja" d'aquesta manera. Un d'aquests presoners, Gabriel Riera Sorell, de les Joventuts Socialistes Unificades, que feia treballs forçats a Son Catllar ho relata així:

"Una nit, cap a les onze ens cridaren a formar ràpidament en el pati. Va venir un sergent de la Guàrdia Civil, que era el cap del camp, amb un paper a

¹³ Ibidem, p. 221.

¹⁴ Company Matas, Arnau i Sastre Juan, Mateu: "Conversa amb Amador Jaume Salvà". *Mel i Sucre*, Sant Joan, núm. 92, 93 i 94, febrer, març i abril de 1988, Sant Joan, p. 14-14, 18-21 i 10 14. Aquesta entrevista el 1995 fou reproduïda a la revista *Lluc*, número 786, amb el títol "Un mallorquí a la resistència francesa".

¹⁵ Massot i Muntaner, Josep: *El primer franquisme a Mallorca*, Edicions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, p. 352.

*la mà. El va llegir i digué que tot aquell que volgués anar a la zona roja que passàs per l'oficina per apuntar-se a un intercanvi de presoners. Com és natural el primer que pensàrem és que ens posaren un parany. Els qui ens hi havíem apuntat passarem molta por. No va ser així, ja que uns mesos després quan estàvem de bell nou a Son Catllar feren la mateixa proposició. Jo m'hi vaig apuntar una altra vegada. (...) L'intercanvi s'arribà a dur a terme, però als qui estàvem en edat militar no ens canviaren (...)"*¹⁶

Efectivament, foren pocs els que pogueren passar al bàndol republicà d'aquesta manera, perquè sols s'acceptaven aquells que havien superat l'edat militar.¹⁷ Així i tot coneixem el cas d'alguns que d'aquesta manera sortiren del camp de presoners o de la presó. Un cas curiós és el del metge Antoni Albertí Vanrell, natural de Banyalbufar i tinent de batlle de l'Ajuntament de Palma per Esquerra Republicana Balear -ERB-. Fou empresonat a la presó provincial dels Caputxins (Palma), a Can Mir i finalment al camp de concentració d'es Capdellà (Calvià). El 1939, havia de prendre part en aquests intercanvis, de manera que fou traslladat a Tolosa (Euskadi), però no arribà a ésser intercanviat.¹⁸ Més sort tengué un dels seus acompanyants, el també metge Bernat Serra Vives, que pogué passar la frontera i endinsar-se a França, des d'on s'exilià a Mèxic.¹⁹ A Felanitx trobam el cas de Joan Obrador Gayà, cap de la policia local de Felanitx entre 1931 i 1936. El 1938, gràcies a un intercanvi de presoners, pogué arribar a Barcelona, des d'on, acabada la guerra, passà a Alger.²⁰

Un altre cas, és el del comunista campaner Guillem Mas Moll -el noi del sucre de Campos-. En iniciar-se la guerra, s'amagà a la zona de sa Ràpita (Campos) i no s'entregà fins que no tengué garanties que no seria afusellat. Romangué tancat als Banys de la Font Santa de Campos, a Can Mir (Palma), a Son Catllar i al Port de Pollença. S'apuntà a un dels bes-canvis de presoners i d'aquesta manera passà a l'exèrcit republicà amb el que lluità a la Batalla de l'Ebre. Quan acabà el conflicte bel·lic passà a França, concretament al camp de concentració rossellonès d'Argelers, i posteriorment fou presoner dels alemanys.²¹

Una altra manera de "fugir" fou la d'aquells joves reclutats pels rebels que, quan estaven al front de batalla, es passaven a l'exèrcit republicà. El periòdic *Suplement de El Obrero Balear*, que s'edità a Barcelona, el 10 de juny de 1937 assenyalava a la seva portada que "al front de l'Alcàrria han fet el debut els mallorquins, passant-se a les nostres files un sergent i quaranta soldats. Cinc d'ells són de les JSU de Mallorca."²² En el següent número, l'1 de juliol, s'amplià aquesta notícia. Segons indicava, els que s'evadiren ho tenien planejat abans de sortir de Mallorca. Naturalment aquests xifres s'han de prendre amb cautela.

¹⁶ Riera Sorell, Gabriel: *Crònica d'un presoner mallorquí als camps de concentració (1936-1942)*, El Tall, Palma, 1991, p. 37.

¹⁷ Ginard Féron, David: "Centres de reclusió a la Mallorca en guerra (1936-1939)", a *Randa*, núm. 28, 1991, Curial, Barcelona, p. 23.

¹⁸ Albertí Genovart, Benet: *La Guerra Civil a Banyalbufar. A l'ombra de la Falange*, Edicions Documenta Balear, Palma, 1997, p. 89-90.

¹⁹ Massot i Muntaner, Josep, *Op. Cit.* nota 15, p. 347.

²⁰ Adrover, Aina i Cabot, Joan: *Felanitx 1931-1939 República, Guerra i Repressió*, Res Publica Edicions, Eivissa, p. 130.

²¹ Entrevista a Miquelà Mas Morlà, Campos, 29 d'octubre de 2002 i entrevista a Rafel Mas Lledó, Campos 29 d'octubre de 2002.

²² Suplement de *'El Obrero Balear'*, Núm. 4, 10 juny de 1937, Barcelona, p. 1.

La tercera via d'evasió, i tal volta una de les més utilitzades, era la de fer-se a la mar amb una embarcació camí de Menorca, que s'havia mantingut fidel a la República, o de l'Algèria Francesa. El mateix 19 de juliol de 1936, arribaren a Menorca els primers refugiats procedents de Mallorca, 14 embleats de la Tabacalera. Molts dels que s'havien amagat els primers dies del cop d'estat militar cercaren la forma de fer-se amb una embarcació que els portàs ben lluny dels botxins. Generalment es fugia els vespres quan era més difícil ésser localitzats.

Varen fugir mitjançant aquest procediment multitud de persones. Entre elles podem destacar els regidors socialistes de l'Ajuntament de Palma Ignasi Ferretjans Sanjuan i Miquel Navarro Campomar; tretze carrabiners del Port de Felanitx²³; el batlle també de Felanitx, i dirigent d'ERB, Pere Oliver Domenge juntament amb d'altres felanitxers; el diputat Marià Rubió i Tudurí, el secretari d'Unió Republicana d'Eivissa, Eduard Chorat Torres, acompanyat de tres pescadors, entre molts d'altres. L'historiador Andreu Murillo ha indicat que arribaren a Menorca una vintena de fugitius entre el novembre i el desembre del 1936. Encara l'abril del 1937, arribaren en aquesta illa tres fugitius amb tres falangistes segrestats.

Encara el 1939, hi havia a Mallorca un cert nombre de persones que esperaven l'ocasió per escapar de l'illa. Gràcies a les memòries de Joan Matas Salas (Esporles 1908-Palma 1992) podem reconstruir una d'aquestes fugides. Després del 19 de juliol del 1936, els socialistes Jaume Matas Llinàs (Palma 1880-1951), que era l'administratiu de *El Obrero Balear*, i els seus fills Joan i Josep Matas Salas aconseguiren amagar-se en diversos domicilis fins que s'instal·laren en un semisoterrani del seu propi domicili, en el carrer Real, número 29, baixos, de Palma. La derrota republicana i la persistència de la repressió, els varen fer decidir a sortir de l'illa. Primer, intentaren contactar amb un patró andrixol que tenia una barca i, a més, amagava un fill, però aquest intent no fructificà. Així, optaren per comprar una barca i contactaren amb Jaume Rebassa i Joan Vallcaneras, dos amics socialistes que també romanien amagats des del començament de la guerra. Jaume Rebassa Garcias era un destacat sindicalista i polític que havia estat secretari general de la Unió General de Treballadors -UGT- (1926), membre de la comissió gestora de l'Ajuntament de Palma i director (1936) de *El Obrero Balear*. A més, participaren en la fugida dos cosins andrixols dels Matas, Miquel i Bartomeu Bauzà i dos amics d'aquests darrers, Antoni Barceló i Santiago Coll, que també estaven amagats per Andratx. La matinada del 19 d'agost del 1939, els Matas, Rebassa i Vallcaneras sortiren de Palma com si fossin pescadors, fins al kilòmetre 22 de la carretera a Andratx, on es trobaren amb els quatre andrixols. Des d'aquí, per paratges difícils es dirigiren cap a una cova prop de Camp de Mar on esperaren la barca que havien comprat. Aquesta, va sortir des Portixol, vora Palma, menada per Jaume, un altre fill de Joan Matas Salas que tenia un permís durant el seu servei militar, i per Joan Bauzà, germà de Miquel i Bartomeu. Quan arribaren a Camp de Mar, desembarcaren ells i pujaren a l'embarcació els nou fugitius, que abandonaren la costa mallorquina en direcció a Alger la nit d'aquell 19 d'agost.

Navegaren en direcció sud i aviat deixaren Cabrera enrera, però un temporal i els seus escassos coneixements de nàutica varen estar a punt de provocar un desastre. Quan ja es con-

sideraven perduts els va recollir un vaixell italià, el «Butterfly». El capità d'aquesta nau mercant mostrà una certa simpatia envers els fugitius mallorquins. Tot i que els lliurà a les autoritats italianes en arribar a Civitavecchia, va destruir la seva documentació, fet que dificultà la seva extradició.²⁴

Aquesta manera de fugir, evidentment, presentava serioses dificultats i perills. Varen ésser nombroses les expedicions preparades que foren descobertes abans de partir. Víctor Alomar –el fill de Gabriel Alomar– ens relata les peripècies d'Ignasi Ferretjans que es va vestir de carabiner per burlar les forces d'ordre franquistes i fer-se a la mar amb un grup d'homes en direcció a Menorca. Quan feia poc temps que navegaven l'embarcació es va avariar, de manera que varen haver de tornar de nou a terra i reparar-la. Finalment, quan es pogueren fer definitivament a la mar aconseguiren arribar a Ciutadella. El socialista Jaume Garcias Obrador que preferí no fugir en aquesta expedició, temps després fou capturat, condemnat a mort i afusellat.

Així mateix, cal recordar que el prevere Jeroni Alomar Poquet fou processat, condemnat a mort i afusellat l'alba del 7 de juny de 1937 acusat principalment d'ajudar a escapar de Mallorca a republicans. Segons la sentència dictada per les autoritats franquistes, un jove caporal d'artilleria Joan Balduí Pascual, natural d'Alacant però resident a Palma, no es volia incorporar a files i s'amagava en una pensió. Balduí contactà amb Alomar i amb un tal Bernat, que va resultar ésser un confident de la policia, amb l'objectiu d'embarcar cap a Marsella i, des d'aquesta ciutat, passar a Barcelona. Un altre implicat, Joan Sancho Tous, un jove militant d'ERB, facilità a Balduí els noms de coneguts seus a la ciutat comtal, entre els que hi havia el d'Antoni Maria Sbert. Balduí fou detingut en secret quan intentà escapar. Poc després en col·laboració amb Cristòfol Torres i Gabriel Socias, Alomar també havia ajudat a l'intent d'evasió de Martín Ros García, un jove natural de Múrcia i secretari de l'Ajuntament de Calvià, que havia estat cridat a files i tampoc no s'havia presentat. Aquest fugitiu s'havia d'embarcar amb un patró de Santa Catalina. Un altre col·laborador de la xarxa d'evasió era el capellà bunyolí i amic d'Alomar Antoni Rosselló Sabater. Balduí i Ros, així com Alomar foren condemnats a mort i executats. Els altres implicats foren condemnats a penes d'entre 20 i 12 anys de reclusió.²⁵

També s'han de tenir en compte aquelles persones que, per diverses circumstàncies es trobaven fora de Mallorca en produir-se l'aixecament militar i no tornaren a l'arxipèlag perquè es mantingueren fidels a la legalitat republicana. Es convertiren primer en refugiats i, sovint, posteriorment en exiliats. Aquest és el cas de l'andrixol Bernat Jofre Roca, que el 1936 era tinent de batle de l'Ajuntament de Palma per ERB. L'aixecament el sorprengué a Madrid on estava negociant l'aprovació del pressupost de la capital mallorquina. Es traslladà a Barcelona, on col·laborà en l'organització de l'expedició de Bayo. El desembre del 1936, aconseguí ésser nomenat agregat en el consolat de la República espanyola a Niça (Provença), i, el 1938 assolí la categoria de cònsol. Així mateix, Francesc Carreras Reura (Maó 1896-Madrid 1951), destacat membre d'ERB, que havia estat governador civil de Balears (1931), diputat estatal (1931) i compromissari per Balears per a l'elecció de president de la República. Poc abans de l'esclat de la Guerra Civil fou

²³ Aquests fugiren la nit del 23 de juliol de 1936, i s'emportaren armes i munició. Vegeu Adrover, Aina i Cabot, Joan. OP. Cit., nota 20, p. 58.

²⁴ Matas Salas, Joan: Memòries mecanografiades redactades cap al 1961 i publicades parcialment a la revista *Brisas*.

²⁵ Pons i Llinàs, Nicolau: *Jeroni Alomar Poquet. El capellà mallorquí afusellat pels feixistes el 1937*, Lleonard Muntaner editor, Palma.

Miquel Romualdo Sastre, membre de l'Orfeó Proletari de la Casa del Poble

Isidre Bisbal Cardell i Joana Romualdo Castell a Tarragona el 21 de juliol de 1936

nomenat governador civil de Madrid. També és prou conegut el cas de Gabriel Alomar Villalonga, que juntament amb el seu fill Víctor i l'esposa d'aquest també eren casualment a Madrid. Aviat passaren a Barcelona, on Víctor dirigí *El Suplement de 'El Obrero Balear'* mentre que Gabriel Alomar intentà aconseguir un càrrec diplomàtic per poder sortir d'un país en guerra. El 1937, aquest destacat intel·lectual fou designat pel Govern de la República representant diplomàtic a Egipte, i poc després, fou nomenat ministre plenipotenciari, ja que el Govern republicà espanyol no hi tenia ambaixada oficial. Acabada la guerra, i produïda la desfeta del govern i forces republicanes, la situació anímica d'Alomar va millorar. Sembla ésser que el seu fill Víctor s'hi desplaçà i fou el seu secretari. Gabriel Alomar es dedicà a l'ensenyament i feu col·laboracions a *Le Journal d'Egypte* amb el pseudònim d'Albert Beaurócher. El 1940-41 encoratjà els soldats catalans que s'havien allistat a la Legió Estrangera francesa a Síria i després havien lluitat amb els britànics a Líbia i Egipte. En els darrers anys de la seva vida va rebre propostes per poder tornar a l'Estat Espanyol, però ell les va rebutjar conscient de la il·legitimitat del règim de Franco. L'agost del 1941 va morir a l'hospital israelita del Caire.²⁶

Així mateix es trobava casualment fora de Mallorca Francesc de Sales Aguiló, militant i tinent de batlle de Palma. Aquell mateix juliol del 1936, havia partit cap a Barcelona per tal d'arribar a Madrid on havia de fer oposicions a càtedra.

També cal esmentar al jove i brillant poeta Bartomeu Rosselló-Pòrcel, instal·lat a Madrid des del 1935. Arran de l'inici de la Guerra Civil passà a Barcelona, on fou cridat a files. Per motius de salut, aviat fou llicenciat. Va morir al sanatori del Brull el 1938 d'una tuberculosi pulmonar.

²⁶ Serra, Antoni: *Gabriel Alomar (l'honestetat difícil)*, Palma: Ajuntament, 1984, p. 88-89.

2. ELS REFUGIATS A LA MENORCA REPUBLICANA

Durant els primers mesos de la Guerra Civil havien aconseguit arribar a Menorca uns tres-cents mallorquins. Als arribats en barca i als evacuats del front de Portocristo cal afegir uns 44 homes, entre mallorquins, eivissencs i formenterers, que procedien de Barcelona on havien anat per assistir a l'esmentada Olimpíada Popular.

Els infants foren escolaritzats a una escola racionalista, les dones als treballs domèstics i de confecció i un grup d'homes foren repartits entre les obres d'un camp d'aviació, les posicions, les milícies i tasques agrícoles a la zona de Sant Lluís.²⁷

Aquest col·lectiu es coordinà i desenvolupà una important activitat política. Es constituí l'*Asociación de evadidos mallorquines* i el *Secretariat Antifeixista Mallorquí* (constituït el 20 d'agost de 1937) que tenien com a objectius canalitzar els primers auxilis (d'habitatge, menjar i feina) dels evadits illencs. Per tirar endavant aquest propòsit actuaren coordinadament amb entitats de mallorquins que residien a Barcelona i a l'Argentina.

Des del punt de vista polític els mallorquins s'integraren en les formacions polítiques i sindicals menorquines i també reorganitzaren algunes organitzacions d'àmbit regional que havien estat desarticulades a Mallorca el 19 de juliol de 1936.

Alguns socialistes tengueren un paper ben destacat en el creixement que experimentà el Partit Socialista a Menorca. Aquest fou el cas d'Ignasi Ferretjans -destacat dirigent socialista mallorquí i tinent de batlle de l'Ajuntament de Palma-, Víctor Rotger, Antoni Gomila i Jaume Alzina. Aquests militants socialistes participaren en els dos congressos de la Federació Socialista Balear realitzats en terres menorquines.

Els comunistes, fins a l'inici de la guerra, tenien a Menorca una estructura molt feble. A partir d'aquesta data, com en tants d'altres indrets de la zona republicana, conegueren un creixement rellevant, a causa, entre d'altres aspectes, de la incorporació de refugiats mallorquins i de militars peninsulars destinats a l'illa. Així, el març de 1937 el partit comptava amb 1.500 militants. Alguns refugiats mallorquins es destacaren en tasques d'organització i de premsa. El setmanari *Nuestra Palabra*, que s'editava a Palma durant la República, reaparegué com a *Nostra Paraula*. En foren redactors els mallorquins Antoni Domínguez Moll, que es trobava a Ciutadella des d'abans de la guerra, Bartomeu Gili Cirer i Antoni Martínez Juliana. Altres militants comunistes procedents de Mallorca foren Sebastià Martí i Josep Riera Ramon, que el setembre del 1937 caigué a mans dels franquistes amb els altres tripulants i passatgers del vaixell «Jaume I» i morí afusellat a Mallorca el gener del 1938.

Esment a part es mereix la presència a Menorca d'Heriberto Quiñones, el destacat agent comunista resident a Mallorca des de finals del 1931 o començaments del 1932. Quiñones es trobava el juliol del 1936 en un sanatori de Madrid i el setembre d'aquell mateix any es va establir a Menorca. En aquesta illa i com a secretari del Comitè Provincial de Balears del PCE, es va fer càrrec de la direcció dels comunistes. Els mètodes i la personalitat de Quiñones pro-

²⁷ Vegeu els treballs d'Andreu Murillo "Els menorquins al desembarcament de Bayo", *Randa*, IV (1976), p. 165; *La Guerra Civil a Menorca* (1936-1939), Palma, 1997 i "Els menorquins al primer terç del segle XX", dins *El segle XX a les Illes Balears*, Edicions Cort, Palma, pp. 61-139. També aporta molt informació del col·lectiu de mallorquins a Menorca David Ginard, Op. Cit. nota 1, p. 125-156.

vocaren una greu crisi política entre els comunistes i la resta de forces del Front Popular de Menorca, que es va solventar amb el trasllat de Quiñones a València el juny de 1937.²⁸

Pel que fa a la Confederació Nacional del Teball -CNT-, el paper dels refugiats mallorquins fou molt més reduït. Així i tot David Ginard constata l'arribada de dues embarcacions procedents de Mallorca, amb nou i catorze fugitius, dels quals una part es desplaçà a la Península. Cal destacar el paper del mestre d'escola Bartomeu Mulet Julià, que col·laborà en el periòdic *La Voz de Menorca*.

Bona part d'aquests refugiats foren retornats a Mallorca en produir-se la caiguda de Menorca a mans de les tropes franquistes i patiren una dura prepressió.

3. ELS REFUGIATS A CATALUNYA

Els integrants de l'expedició olímpica conegueren diferents situacions. Per una banda un grup nombrós (constituït per un centenar de persones) fou portat a Vic, concretament al convent de les dominiques del Pare Coll. En general, la seva situació fou bona, tot i que durant el 1937 hi va haver algunes dificultats que motivaren casos de mala alimentació, manca de roba i d'atenció sanitària. *El Suplement de «El Obrero Balear»* ho reflectia de la següent manera:

"Existe un grupo de refugiados que, careciendo de toda clase de recursos, necesitan una mayor alimentación por ser muy reducida la que perciben en el refugio. Dentro de este grupo cabe destacar unas cuantas compañeras que tienen criaturas de pecho y algunos niños que por su edad delicada requieren un mayor cuidado.

A muchos refugiados les falta ropa de verano y alpargatas.

*Otra anomalía observada por nuestros camaradas es el hecho de que, existiendo un Hospital Comarcal, se traslade a los refugiados enfermos a un edificio que carece de toda condición higiénica y de los medios indispensables para atender debidamente a los enfermos. (...) De regreso los comisionados, se entrevistaron con el Comité acordándose hacer las gestiones pertinentes para conseguir atender a los refugiados de Vich. Los resultados no pueden ser más halagüeños. Dentro de unos días se remitirá la ropa necesaria y una cantidad de alimento vegetal y glefina, poderoso reconstituyente, donativo del laboratorio andromáco."*²⁹

Per això, es desplaçà a Vic una comissió de representants de les forces polítiques mallorquines a Catalunya, que s'encarregaren de gestionar la col·locació d'alguns d'aquests refugiats

i la tramesa de medicaments. A més es dirigiren al conseller de Governació i Assistència social de la Generalitat, el mallorquí Antoni M. Sbert i Massanet, per sol·licitar poder passar l'hivern a un lloc de característiques semblants a les de Mallorca, trobar-los feina, millorar l'alimentació i les peces del vestit. Això propicià que l'1 de setembre aquesta institució constituís un Comissariat d'Assistència als Refugiats.

Diferents testimonis orals, als que va tenir accés David Ginard, i alguns dels seus descendents directes als que hem entrevistat no reflexen aquesta situació de precarietat, i esmenten aspectes com l'extraordinària solidaritat de la població de la capital osonenca, així com la bona qualitat del menjar i les condicions de l'habitatge.

Amb la caiguda de Catalunya, un grup d'uns quinze partí cap a l'exili a França i la resta tornaren a Mallorca.

D'altra banda, hem de parlar dels refugiats que desenvoluparen a la capital de Catalunya una intensa activitat política i social. Sovint hi foren en col·laboració amb els que per diferents circumstàncies eren fora de Mallorca amb produir-se l'aixecament militar.

Pel que fa les organitzacions, durant la guerra es constituïren entitats com Mallorca Nova a Catalunya-ERB i el Socors Roig Internacional Grup Mallorca (totes elles estaven ubicades al passeig Pi i Margall), l'Agrupació de Socialistes de les Balears a Catalunya i el Socors Roig Internacional Grup Alexandre Jaume (el local d'aquestes estava al carrer de Fontanella) i la Joventut Democràtica Federal (ubicada a la plaça Universitat). En general es tractà d'entitats amb una organització i infraestructura ben limitada, i amb l'objectiu de mantenir el contacte entre els refugiats i defensar els seus interessos.

De les activitats dutes a terme per aquests col·lectius en destacam dues publicacions. Es tracta del *Suplement de «El Obrero Balear»* que tenia per subtítol *«portantveu de l'Agrupació de Socialistes de Balears a Catalunya»*, i del que se n'editaren cinc números. A la primera pàgina hi apareixia la consigna adreçada als mallorquins que deia que "tots els mallorquins, residents a Catalunya i els refugiats que hi treballin tenen el deure moral d'ésser subscriptors del suplement de *EL OBRERO BALEAR*".³⁰ Aquesta publicació estigué dirigida per Víctor Alomar Cifre (Palma 1910-1983) i Ignasi Ferretjans Sanjuan, que des de Menorca havia aconseguit arribar a Barcelona.

L'altra publicació periòdica que els mallorquins editaren a Barcelona fou *Mallorca Nova*, que sortí el juny de 1937. Fou l'òrgan oficiós d'ERB a Catalunya i va ésser dirigit per Francesc de Sales Aguiló. Era de periodicitat irregular i se n'editaren dotze números. Era redactat en català de la mà de militants del partit i donava notícia de les activitats dels republicans mallorquins a la zona republicana i també de la repressió que es dugué a terme a Mallorca.

Ambdues publicacions recollien notícies de la repressió franquista a Mallorca, la presència d'italians a l'Illa i notícies dels mallorquins en els front de guerra.

De fet, algunes de les notícies de les que el *Suplement de «El Obrero Balear»* es feu ressò foren l'afusellament d'Alexandre Jaume, la fugida de Mallorca de nombrosos esquerrans

²⁸ Ginard i Féron, David: *Heriberto Quiñones y el movimiento comunista en España (1931-1942)*, Compañía Literaria-Documenta Balear, Palma-Madrid, 2000 p. 49-73.

²⁹ *Suplement de «El Obrero Balear»*, núm. 5, 1 de juliol de 1937, p. 3.

³⁰ *Suplement de «El Obrero Balear»*, núm. 1, 21 d'abril de 1937, p. 1.

en direcció a Menorca, la situació dels soldats al front de guerra, especialment els que es passaven a les files republicanes, la situació dels refugiats a Vic o les relacions amb els comunistes de Menorca, entre d'altres aspectes. També publicà una àmplia entrevista amb Ignasi Ferretjans en la qual aquest explicà l'ambient que hi havia a Palma en els dies previs a la guerra civil, les gestions dutes a terme al govern civil dels representants del Front Popular la nit del disset de juliol, els amagatalls on aconseguí burlar les noves forces de repressió adreçades al cop d'estat i la fugida cap a Menorca en un llaüt.

Per la seva banda el butlletí Mallorca Nova reiterà l'adhesió d'ERB a la República i, en especial al seu president Manuel Azaña, així com el seu suport a la Generalitat de Catalunya i al País Basc. En els seus dotze números intentà posar en contacte el mallorquí "residents i refugiats a l'Espanya Lleial" així com els emigrants instal·lats a Amèrica. El novembre del 1937, informava que una delegació d'ERB visità Madrid per encoratjar els mallorquins que lluitaven en aquell front. En formaven part Pere Oliver Domenge, Francesc de Sales Aguiló i Catalina Palmer, vídua de Fernando Leal Crespo assassinat a Mallorca l'agost del 1936.

Alguns dels mallorquins que es destacaren per la seva activitat política fou, a més dels esmentats, Bernat Jofre Roca entre d'altres. Tots ells, juntament amb un grup dels refugiats a Vic, i alguns soldats mallorquins procedents dels fronts peninsulars passaren a França arran de la derrota republicana.

4. EL PAS DE LA FRONTERA FRANCESA

La Guerra Civil s'acabà l'abril del 1939, però amb això no finalitzaren ni de bon tros els sacrificis i el patiment de nombrosos integrants del bàndol republicà. Començava ara un llarg exili, on sovint el pas de la frontera francesa era el primer obstacle. Tots els testimonis que es refereixen a aquest fet el descriuen com un dels moments més amargs: fileres i fileres d'hommes i dones s'afanyaren a passar la frontera i ho deixaven gairebé tot enrera. L'historiador català Antoni Rovira i Virgili ho contava així el 1940:

*"A despit de les grosses dificultats i de les mesures restrictives, per tota la llargària de la frontera dels Pirineus orientals, entra gent, una gentada seguida i espessa que omple carreteres i camins, voranys i senders. Les fortes riüades de multitud que veiem al nostre pas per Girona, Olot, Figueres i La Jonquera, i les riüades semblants que avançàvem per altres llocs, van entrant al Rosselló a través dels colls pirinencs. Entre ens concurrents al Centre Català comencen a córrer algunes xifres, insegures, però molt altes (...)"*³¹

Efectivament, la xifra es gairebé impossible determinar, però de ben segur estava al voltant del mig milió de persones.

³¹ Rovira i Virgili, A: *Els darrers dies de la Catalunya republicana*, Edicions Curial, Barcelona, 1976, p. 186.

Llibertat Picornell, que s'havia embarcat cap a Barcelona amb l'expedició olímpica, juntament amb el seu company Tomás Molinero foren dels que travessaren la frontera amb aquestes circumstàncies:

*"Ell i jo amb el cotxe. La retirada d'aquell gener del trenta-nou, va ser terrible. Malgrat tot, jo sortia del cotxe i m'encarava amb els soldats que també fugien 'perquè -deia- éper què no heu defensat amb més coratge les posicions? Ara me n'adon de la meua inconsciència, pobres al·lots."*³²

El menorquí Joan Comas i Camps, mestre, pedagog i antropòleg, que durant la guerra havia participat en càrrecs de responsabilitat en organismes educatius i culturals del govern republicà, explicà el seu pas per la Frontera, tot descrivint la terrible situació que es visqué per poder passar a França:

*"[camí de la frontera i procedents de Figueres] fuimos a una hacienda, llaman masía a las haciendas allá, llegamos a la Masía, no vimos a nadie ahí, más que a los cerdos, cogimos uno tranquilamente. No sé si esto hoy se llama robo, en aquel momento se llamaba incautarse en favor de la guerra. Se mató al cerdo, hubo unas latas de madera, en unos cajones de madera, fuimos metiendo los jamones, el lomo, cada parte que queríamos ahí salada (...) de allí seguimos andando con una lentitud enorme, había millares de camiones y millares de gentes a pie que iban por el mismo sendero o la misma pequeña carretera para llegar a la Frontera. De modo que era muy lento. Llega la noche y en un [ininteligible] en una ladera, pues ya era hora de parar el camión y de quedarnos a dormir en el suelo, tirados en el suelo. Se para el camión, un camión grandote, bajamos de ahí cada cual con su manta, su fusil y nos tiramos cada uno donde pudo: detrás de una piedra, debajo de un camión, a dormir."*³³

Josep Nadal Nicolau, d'Alaior (Menorca) i de pare mallorquí, soldat de l'exèrcit republicà, ens relata que en entrar les tropes franquistes a Barcelona tot reculant, es dirigí a Vic on s'adonà que la guerra estava perduda. Juntament amb d'altres soldats caminaren moltes hores fins a la frontera on hi arribaren el 13 de febrer de 1939. En aquells moments només sabia que es dirigia a França, poca cosa més podia preveure del seu futur. Recorda que a la frontera dormien com podien, a l'interior d'una església, fins i tot en un cementiri i a vegades no quedava més remei que dormir al ras amb la neu. Restaren allà durant un mes.³⁴

Un altre testimoni és el d'Amador Jaume Salvà:

³² Capellà, Llorenç: "Entrevista a Llibertat Picornell Femenias". *Memòria Civil*, núm. 30, 27 de juliol de 1986, p. 4-5.

³³ Entrevista a Joan Comas Camps, feta per Matilde Mantecón de Souto i publicada a *Joan Camps Camps, de pedagog a antropòleg*, Institut Menorquí d'Estudis-Consell Insular de Menorca, Maó, 2001, p. 176-177.

³⁴ Entrevista a Josep Nadal Nicolau, feta per Lluïcia Pons Olives i fins ara inèdita.

*"Al final de la guerra ens enviaren a València. Els feixistes tallaren el front entre València i Barcelona i nosaltres, el gener de 1939, ens embarcàrem cap a Palamós. D'aquí anàrem a Girona i finalment cap a França, a l'exili. Deixarem els fusells a la Frontera i ens disposàrem a anar cap als camps de refugiats. Hi havia molta gent, que estava impacient de travessar la frontera."*³⁵

Com molt bé relata aquest testimoni, tots aquells que arribaven amb armes a la frontera abans de passar a França havien de deixar-les.³⁶

Amador Jaume havia arribat a Barcelona arran del retorn de l'expedició del capità Bayo, d'on passà a Barcelona a l'espera d'incorporar-se a l'exèrcit republicà. Quan això es feu efectiu va lluitar al front d'Aragó on assolí el grau de tinent.

D'altres no aconseguiren arribar a la frontera perquè foren detinguts quan s'hi dirigien. Això és el que li passà a Vicenç Garcés Bonafé, membre de la Federació Socialista Balear refugiat a Barcelona. Fracassà en l'intent de travessar la frontera i fou detingut el febrer de 1939 prop de Figueres. Fou portat a un camp de concentració i en sortir el 1941 quedà a viure a Barcelona, on hi morí el 1989.

Els exiliats que sí pogueren passar foren conduïts a camps de refugiats. El més conegut, fou el d'Argelers, en el Rosselló.

5. L'EXILI FRANCÈS

França fou l'estat que acollí, inicialment, el gruix de l'exili procedent de l'Estat Espanyol. També hi va haver grups d'exiliats, especialment els del llevant i sud peninsular, que es dirigiren a Alger.

L'allau de persones procedents de la zona republicana feu que s'improvisassin camps de refugiats a les platges del sud-est: Argelers (ambí 77.000 exiliats espanyols), Saint-Cyprien (90.000), Barcarès (23.000), Arles-sur-Tech i Prats de Molló (46.000). En aquests indrets no hi havia res previst, tan sols una tanca de fil de ferro per evitar que sortissin i tropes colonials de senegalesos.

Aquests camps foren del tot inadequats i insuficients per allotjar amb condicions tots els que s'hi incorporaven a mesura que passaven la frontera. Per això els qui arribaren s'hi instal·laven com podien, però res podia evitar que hi pasassin fred, fam i que la manca d'higiene fos que es convertissin en focus de malalties. Els mateixos refugiats hi construïren barraques per guarir-se del temps.

Joan Mas Ballester, de Campos, romangué tancat probablement al camp d'Argelers i contà a la seva filla que, davant la manca de menjar que els portaven, amb les fustes que hi havia per allà construïren una balsa i també una xarxa per pescar.³⁷ En aquest mateix camp

³⁵ Company Matas, Arnau i Sastre Juan, Mateu. Op. Cit. nota 14.

³⁶ Joan Comas indicà el mateix: *"En la Frontera nos quitaron los fusiles y nos quitaron todo, menos mi pequeña cartera (...)".* Entrevista a Joan Comas Camps, feta per Matilde Mantecón de Souto. Op. Cit., nota 33.p. 177.

Carnet de Refugiat a França de Jaume Mas Moll de Campos

de refugiats hi havia el socialista Miquel Rigo Ferrer i el republicà d'esquerres Jaume Ginard Mestres, d'ERB, que havia estat el batlle frontpopulista de Maria de la Salut i que en pogué sortir gràcies a les gestions dutes a terme per l'ambaixador dels Estats Units.³⁸

D'altres aconseguiren fugir, com fou el cas d'Ignasi Ferretjans que ho feu amagat dins un camió³⁹ per anar a Bordeus.⁴⁰

Sabem que com a mínim passaren per aquests camps Ignasi Ferretjans Sanjuan i la seva companya Francesca Pons Payeras, Joan Company Sampol (de Consell), Vicenç Garcés Bonafé, Miquel Navarro Campomar (socialista i regidor de l'Ajuntament de Palma pel Front Popular) i el també regidor de l'Ajuntament de Palma i militant d'ERB Francesc de Sales Aguiló que en va poder sortir gràcies a l'ajuda del seu germà Bartomeu que residia a Delle, prop de Belfort.⁴¹

També s'exilià a França Pere Oliver Domenge. Aquest, havia fugit amb un llaüt cap a Ciutadella, on al cap de poc temps s'embarcà cap a Barcelona. A la capital catalana, desenvolupà una intensa activitat política. Acabada la guerra passà la frontera i s'instal·là, fins a la invasió dels alemanys, a un poble dels sud de França on va viure acollit per una família. D'allà va poder contactar amb el seu germà que vivia a les Filipines i quan tengué arreglada la documentació pogué sortir abans de l'arribada dels nazis.⁴²

Un altre cas és el Maria Mayol, de Sóller, política i escriptora que milità a Acció Republicana de Mallorca i a ERB i fou la presidenta del Foment de Cultura de Sóller. La guerra l'havia sorpresa a Madrid i quan acabà el conflicte bèl·lic passà a França on hi residí fins a mitjans dels anys quaranta.⁴³

A l'exili català a França hi jugà un paper molt important el polític mallorquí resident a Barcelona Antoni Maria Sbert. Membre fundador de l'Esquerra Republicana de Catalunya

³⁷ Entrevista a Miquela Mas Morlà, Campos, 29 d'octubre de 2002.

³⁸ Massot i Muntaner, Josep. Op. Cit., nota 15, p. 346-347.

³⁹ Entrevista a Maria Ferretjans Hernández, Palma, 22 de juliol de 2001.

⁴⁰ Massot i Muntaner, Josep. Op. Cit., nota 15, p. 345-346.

⁴¹ Ibidem., nota 15, p. 194.

⁴² Adrover, Aina i Cabot, Joan. Op. Cit., nota 20, p. 67. Entrevista a Antoni Oliver Massutí, Palma, 4 de juliol de 2002.

⁴³ Castanyer, Joan: "Maria Mayol: Esbós biogràfic i cronologia poètica", a *Randa*, XXXV, 1994, p. 113-136.

–ERC–, fou diputat a les Corts Constituents republicanes. Durant la Guerra Civil, fou conseller de Cultura i conseller de Governació de la Generalitat de Catalunya. Al final del gener del 1939, Sbert era l'únic conseller que romania a Catalunya. Sempre lleial al president Companys, travessà la frontera francesa en un cotxe on anaven el mateix president, Pi i Sunyer i Tarradellas. A l'exili francès, ben aviat destacà per la seva tasca humanitària a favor dels empresonats en els camps de concentració. A més, Josep Massot considera que Sbert va assessorar directament al president Companys el 1939-1940. Amb el suport d'alguns francesos i occitans, creà la Fundació Ramon Llull i reprengué la publicació de la *Revista de Catalunya*. El juny de 1940, va haver de fugir de París a Vichy. En aquesta darrera ciutat, com a assessor de la legació de Mèxic jugà un paper important per aconseguir una entesa entre els règims de Cárdenas i de Pétain pel que fa als refugiats procedents de l'Estat Espanyol. Es tractava d'aconseguir la sortida al màxim nombre possible d'exiliats cap a Mèxic. A causa del seu activisme, les autoritats de Vichy el confinaren a Fau-Sur-Lignon (Fay-Sur-Lignon, en francès) primer, i a Limonha (Limogne en francès), després. Finalment, l'octubre de 1942 pogué sortir cap a Veracruz.⁴⁴

En altres casos, l'estada a França fou molt breu ja que aviat decidiren tornar a Mallorca. Coneixem el cas de Joana Romualdo Castell, qui va intentar passar la frontera amb el seu pare (Miquel Romualdo). El seu company, Isidre Bisbal Cardell, s'havia incorporat a l'exèrcit republicà al front de Terol, i el novembre de 1938 fou fet presoner i ingressà en un camp de concentració a Aranda del Duero, on feu part, durant dos anys, d'un batalló de treballadors presoners. Per contra Joana i Miquel Romualdo, poc abans d'acabar la guerra varen intentar passar la frontera, però sembla ésser que, en que en aquells moments sols deixaren passar les dones. Això els obligà a separar-se i esperar un cert temps, fins que acabada la guerra, Miquel pogué passar la frontera. Posteriorment tornaren a Mallorca des de Marsella.⁴⁵

Un altre cas d'estada molt curta a França fou la del socialista Jaume Alzina Sancho. Des de Barcelona passà a França on decidí tornar a Mallorca clandestinament a començament del 1939. En ésser descobert fou tancat a Palma i més tard a Cartagena. Morí a la presó a començament del decenni dels 40.

Miquel Rigo Ferrer, que també romangué a Argelers, quan en va poder sortir, realitzà una breu estada a Tolosa i a Llemotges i tornà, el 1941, a Mallorca. Un any després participà en la reorganització, en la clandestinitat, de la Federació Socialista Balear.⁴⁶

L'allau de persones que entraren a França tot fugint del règim i les tropes franquistes encetà a la societat francesa un debat amb opinions a favor d'ajudar-los però també amb un sector que hi estava en contra. Lògicament el gruix d'aquests refugiats pertanyien al món de l'esquerra cosa que propicià que sectors marcadament conservadors i dretans denunciessin els perills de la presència massiva a l'estat gal dels sectors més extremistes de l'esquerra. És

per això que, entre els exiliats i refugiats que estaren a França, n'hi ha que critiquen obertament el tracte rebut.

Davant la imminència de l'entrada de França en la Segona Guerra Mundial les autoritats franceses decidiren emprar la mà d'obra dels refugiats espanyols que estaven reclosos als camps de concentració. D'aquesta manera es pretenien cobrir els llocs de feina que la mobilització havia deixat vacants i també atendre les necessitats militars. Això feu que es creassin les Companyes de Treballadors Estrangers (formades cadascuna per uns dos-cents cinquanta integrants) que s'havien d'encarregar de tasques agrícoles, forestals, mineres, de construcció de campaments militars i en el reforçament de les fronteres. Al principi eren unitats formades per voluntaris però aviat es feren forçoses.

La política expansionista de l'Alemanya de Hitler, que la portà a ocupar Txecoslovàquia i Polònia, propicià que el 3 de setembre de 1939 França i Gran Bretanya declarassin la guerra a Alemanya. Els exiliats espanyols foren mobilitzats, especialment els dels camps de concentració, en les anomenades companyies de *prestataires espagnols*, que estaven comandades per oficials francesos. A finals del 1940 al voltant dels 104.000 republicans espanyols hi prenen part.

El 14 de juny de 1940, les tropes alemanyes entraven a París. Dies després es signà l'armistici entre França i Alemanya, pel qual els nazis mantenien ocupades dues terceres parts del territori francès i la resta passava a estar dirigida pel mariscal Petáin qui des de la petita ciutat de Vichy governava allò que els col·laboracionistes anomenaven "la França lliure". Aquests fets havien d'influir negativament entre el col·lectiu d'espanyols que hi havien arribat amb motiu de l'exili. Amador Jaume Salvà indica que "quan els francesos firmaren l'armistici amb Alemanya i s'instaurà el govern de Vichy, els republicans espanyols varem tenir clar que havíem de sortir dels camps abans que arribassin els alemanys o que els francesos col·laboracionistes en fessin de les seves. Així que immediatament es formaren batallons de marxa i grups de voluntaris de la Legió estrangera. La majoria s'enrolava als batallons de marxa que s'encarregaven de les feines de subsistència, com tallar llenya, fer carbó, carreteres, etc."⁴⁷

En la zona controlada pels alemanys, els republicans espanyols foren sistemàticament perseguits i capturats durant les primeres setmanes de l'ocupació. Molts varen ésser enviats als camps d'extermini o a realitzar treballs forçats a Alemanys. D'altres foren retinguts i enviats a les Companyies de Treball franceses.

Coneixem el cas de Miquel Pasqual, natural d'Alcúdia i que vivia a Maó (Menorca) on feia de pescador. En produir-se l'entrada de les tropes franquistes a Menorca, juntament amb la seva al·lota, Antònia Coll Martí i la mare i el germà petit d'aquesta, Joana Martí Camacho i Francesc Coll Martí, s'havien pogut embarcar en el vaixell britànic *Devonshire* que els portà a França. En canvi Isabel Coll Martí, filla i germana dels esmentats, no s'havia pogut embarcar i restà molt de temps sense saber quin havia estat el destí dels seus parents. A França Joana Martí trobà feina a una fàbrica de coberts. Amb l'arribada dels nazis Miquel Pasqual fou detingut i conduït a una companyia de treball encarregada de tallar pins.⁴⁸

⁴⁴ Massot i Muntaner, Josep: *Antoni M. Sbert, agitador, polític i promotor cultural*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2000, p. 91-201.

⁴⁵ Entrevista a Llorenç Bisbal Romualdo, Palma, 11 de juliol de 2002.

⁴⁶ David Ginard Féron: *L'esquerra mallorquina i el franquisme*, Edicions Documenta Balear, Palma, 1994, p. 97-99.

⁴⁷ Company Matas, Arnau i Sastre Juan, Mateu. Op. Cit. nota 14.

⁴⁸ Entrevista a Isabel Coll Martí, Inca, 1 de juliol de 2002.

Jaume Mas Moll a França
als anys cinquanta

Molts foren captats per a l'Organització Todt per a la construcció de fortificacions com el Mur de l'Atlàntic o les bases submarines. Devers uns 26.000 republicans procedents de l'Estat espanyol hi prengueren part. Un d'aquests, fou el del picapedrer Guillem Mas Moll, de Campos. Sembla ésser que va fugir del camp de refugiats d'Argelers, des d'on es va dirigir al nord de França on hi va estar poc temps perquè amb l'entrada de les tropes alemanyes va haver de recular. On l'agafaren els alemanys no ho sabem, però el cert és que el portaren a fer treballs forçats a La Rochelle, a la costa atlàntica, al golf de Gascunya. Allà, en condicions extremes, amb tot tipus de maltractaments i moltes vexacions, treballà en la construcció de la base de submarins. Amb la seva fugida, Guillem Mas havia deixat a Mallorca la seva esposa i la seva filla, a qui no va tornar a veure fins el 1960 quan va poder tornar.⁴⁹

La seva filla, Miquela Mas Morlà, que només tenia set anys quan el seu pare va sortir de Mallorca, ens ha explicat que en tot aquest temps sols havien mantingut correspondència escrita. La seva mare, Teresa Morlà Socies, s'hagué de posar a treballar de pagesa i amb moltes dificultats pogué tirar endavant. Així ens ho va contar:

*"La vida dels que havien estat d'esquerrers era molt difícil perquè estaven més que marginats. Ningú et donava feina i basta dir-te que el poc que ens oferien era poder espigolar els ametllers quan ja havien anat a collir-les i agafar les poques ametlles que quedaven."*⁵⁰

Un altre dels mallorquins que fou obligat a treballar en fortificacions per a submarins fou el pollencí Josep Vicens Vilanova. Abans de la guerra feia de mariner i no militava en cap organització política. Fugí amb el seu germà, en Martí Vicens, que era membre de l'ajuntament frontpopulista de Pollença i que en iniciar-se la guerra s'havia amagat. Els dos germans, juntament amb en Jaume Ferrer i en Miquel Vives, el 10 d'octubre de 1936, fugiren amb una embarcació en direcció a Ciutadella de Menorca. Una vegada allà en Martí intentà arribar a Barcelona en el vaixell «Ciutadella» però fou apressat i l'afusellaren. Per contra, en Josep restà a Menorca fins la caiguda de l'Illa i quan això es produí s'embarcà en un vaixell que portava unes setanta persones cap a Alger. Una vegada allà, com explicà anys després "a Alger no ens deixaren atracar. Al final ho férem al moll de carbó. Instal·laren les dones a 'Maison Carrer' i més tard deixaren desembarcar la resta, excepte la dotació del vaixell que van quedar retin-

guts. Record una gent de Campos que ens duia menjar. Al final, amb el correu de Port Vendrell ens transportaren al camp de refugiats espanyols."⁵¹ Però Josep Vicens aconseguí fugir per sota de la tanca de fil de ferro i arribà a Niça (França) amagat en un vaixell de mercaderies anglès. Durant un temps treballà de mariner a un vaixell de transport de mercaderies i restà poc temps a Xile i l'Argentina. Ja de retorn a Europa intentà instal·lar-se a Dunquerque, però l'apressaren els alemanys. Fou portat a un batalló de treballadors, integrat en la immensa majoria per bascos i gallecs, i encarregat de construir refugis per als submarins. Després passà a les drassanes de Kiel i, finalment, a fer fortificacions. A causa de les seves queixes foren retornats a l'Estat espanyol, concretament a Irun, on foren lliurats a les autoritats franquistes. D'aquesta manera Josep Vicens encara fou empresonat uns mesos, concretament fins ben entrat el 1943.⁵²

Encara més dramàtica fou la sort dels refugiats presoners dels alemanys que varen ésser enviats als camps de concentració nazis.

Aquests terribles camps, que escapen a la comprensió humana, s'entengueren per bona part dels territoris que dominaven els alemanys. Inicialment hi enviaren alguns milers de persones, però aviat foren centenars de milers els captius en camps de concentració. Hi havia jueus, gitanos, polonesos, russos, homosexuals, republicans de l'Estat espanyol, etc. L'escriptora Montserrat Roig va esbrinar que als camps de concentració de Mauthausen hi moriren dos eivissencs, cinc formenters, sis mallorquins i setze menorquins. De Mallorca les víctimes foren Ramon Artola Casals (Campos), Manuel Molins Martí (Palma), Josep Roy Ribas (Palma), Rafel Moll Xamena (Palma), Joan Gelabert Miquel (Sineu) i Miquel Azuaga Villalonga (Sóller).⁵³ Sembla ésser, però, que aquests no foren els únics que hi anaren i hi perderen la vida. Amador Jaume explicà que en aquest camp hi conegué altres mallorquins dels que mai més ha sabut res. El mateix Amador relatà la seva experiència en aquest camp de la mort una vegada l'havien capturat els alemanys per participar a la resistència:

"Quan ens agafaren, devora Estrasburg, ens enviaren directament al camp de concentració de Mauthausen, dins Àustria. Hi anàrem amb un tren, dins vagons sense menjar res de res. Pareixia que duïen porcs en lloc d'homes. Quan arribàrem al camp de Mauthausen, ens donaren una tassa de brou de 'ruta-baga' i ens distribuïren els barracons.

N'hi devia haver uns dos-cents en cada barracó. A banda i banda hi havia files de lliteres de tres llits que només tenien un sac de palla i una flassada els més afortunats. Ni mantes ni llençols ni res i feia un fred que pelava! Ens aïrecàvem a la sortida del sol i ens retiràvem als barracons el capvespre. Hi havia una hora de llum elèctric i després a dormir fins a l'endemà. Cada dia en faltaven, la majoria era que havien mort i una minoria era que havien aconseguit escapar.

⁴⁹ Entrevista a Miquela Mas Morlà i Rafel Mas Lledó, Campos, 29 d'octubre de 2002.

⁵⁰ Entrevista a Miquela Mas Morlà, Campos, 29 d'octubre de 2002.

⁵¹ *Memòria Civil*, núm. 35, 31 d'agost de 1986, p. II-III.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Vegeu Roig Montserrat: *Els catalans als camps nazis*, Edicions 62, Barcelona, 1977, p. 702-705. Pel que fa als menorquins i pitiusos vegeu la segona part dedicada a Menorca, Eivissa i Formentera.

De dia feiem molta feina, i pesada. Picar pedra, tragar vagonetes, sempre amb els soldats alemanys que vigilaven. Si et faries fent feina i aconseguies arribar a la infermeria possiblement et salvaves, si no mories pel camí i t'enterraven allà mateix, en fosses comunes, o bé et cremaven als forns.

Els espanyols érem, a pesar de tot, dels que ho teníem més bé amb els alemanys i, com que érem feiners, els comandants estaven contents amb el nostre ritme de treball. Els jueus, russos, polonesos, xecs, hongaresos...aquests sí que ho passaven malament! Els forns crematoris anaven plens, cada dia en cremaven més de cent. La Gestapo? Les S.S? no me'n parlis!! Sempre hi havia qualcú penjat al filferro de pues electrificat. Era gent que havia intentat escapar pels seus propis mitjans i els havien agafat.

*Dins Mauthausen, hi vaig trobar uns quants mallorquins, concretament, en record cinc de Llucmajor i un de Felanitx. No sé què va passar amb ells, els veies avui i demà no sabies per on eren.*⁵⁴

Amador Jaume hi va estar tres mesos ja que amb els contactes que pogué fer amb el comitè de la resistència dins el camp de concentració pogué fugir amagat dins bidons que anaven dins el camió del fems.

Els republicans procedents de l'Estat espanyol sovint participaren d'una manera ben activa en la resistència a les forces d'ocupació alemanyes. Milers d'ells s'uniren a la Resistència Francesa, en la que també hi participaven molts d'excombatents de les Brigades Internacionals. De fet, s'ha de tenir present que aquests republicans espanyols, a conseqüència de la guerra civil del 1936-1939, havien desenvolupat uns coneixements prou considerables en el maneigament d'explosius i d'armament. Montserrat Roig ha constatat l'important paper que hi tingueren nombrosos catalans.

Pel que fa als mallorquins en coneixem alguns casos.

Un dels maquis originaris de Mallorca fou Jaume Mas Moll, de Campos.⁵⁵ Aquest home va néixer el 25 de gener de 1902 i sembla ésser que durant la Segona República militava a l'agrupació de Campos del Partit Comunista.⁵⁶ En iniciar-se la Guerra Civil, inicialment s'amagà però poc després s'entregà a les autoritats. Aleshores fou empresonat i tancat a un camp de treballs forçats. Allà s'apuntà a un bescanvi de presoners que mai no s'arribà a dur a terme. Una vegada a la Península, el tren en el que viatjava per fer-lo efectiu fou assaltat per un grup iugoslau, concretament de serbo-croats, de les brigades internacionals. D'aquesta manera en Jaume Mas feu bona part de la guerra amb aquest grup. Sembla ésser que acabada la guerra fou dels darrers que travessaren la frontera francesa. De fet, contà al seu fill que quan passà per Barcelona la ciutat gairebé era buida perquè molta gent havia fugit. A França fou internat

al camp de refugiats de Barcarès, que era a pocs quilòmetres de Perpinyà. En produir-se l'ocupació dels alemanys s'incorporà, juntament amb un grup de bascos a un grup francès de la resistència de les Forces Franceses de l'Interior -FFI- que estava sota el comandament del general De Gaulle de la zona de Francescas, situada al sud de França, prop de Bordeus. Jaume Mas abans de la guerra era corredor ciclista afeccionat, cosa que propicià que la seva tasca en el FFI fos precisament la de fer d'enllaç, amb la bicicleta, entre els diferents grups. A més, participà arreu de França en nombrosos actes de sabotatge a infraestructures, especialment línies de tren. En una ocasió fou detingut pels alemanys que el portaren a la zona de la Bretanya a construir refugis per a submarins, però hi restà molt poc temps perquè aconseguí fugir. Mentre realitzava tota aquesta activitat, com hem explicat, tengué nombrosos contactes amb bascos. Això permeté que conegués Carmen Benavides Varela, una basca de la província de Biscaia, que havia perdut el seu home -que militava a la UGT- a mans de les autoritats franquistes. Aleshores embarassada i en companyia dels seus pares entrà a França el 5 de gener de 1939. La casualitat feu que en el mateix vaixell que la portava nasqués la seva filla. Posteriorment, conegué Jaume Mas, es casà aviat amb ell i la petita agafà els llinatges del segon marit.

Amador Jaume Salvà, de qui ja hem fet algunes referències, tengué una trajectòria semblant. En entrar a França també fou internat al camp de Barcarès d'on passà a col·laborar en la construcció d'un campament i camp d'instrucció de l'exèrcit francès a Saint Librére, a la regió de Loira-Garona. Posteriorment fou incorporat a un batalló de treball del Grup de Treballadors Espanyols -GTE- a la regió de l'Haute-Savoie, prop de la frontera suïssa i italiana. D'aquí, i davant la imminència de fer treballs forçosos pels alemanys a una altra, banda s'integrà a la Resistència, concretament a la zona de Lió. Allà la seva tasca era la de proporcionar informació als grups que havien d'actuar. Quan fou detingut pels alemanys, com hem explicat, fou enviat al camp de Mauthausen, d'on pogué escapar i es va reincorporar als moviments de resistència.

Quan les forces aliades desembarcaren a França i progressivament foragitaren els alemanys dels territoris ocupats, Amador Jaume s'incorporà a Marsella a l'exèrcit dels Estats Units.⁵⁷

Un altre dels integrats d'aquests maquis fou Joan Picornell Femenias, que havia sortit de Mallorca amb la seva germana Llibertat amb el vaixell que els portava a l'Olimpíada Popular de Barcelona. La seva germana, el 1940 sortí de França cap a Mèxic, però en Joan no hi volgué

Guillem Mas Moll, treballà obligat a La Rochelle en la construcció d'una base per a submarins

⁵⁴ Company Matas, Arnau i Sastre Juan, Mateu. Op. Cit. nota 14.

⁵⁵ Jaume Mas era cosí de Guillem Mas de qui hem fet referència en algunes ocasions en aquest treball. A l'hora de seguir la seva trajectòria ens fou molt útil una entrevista que férem al seu únic fill que viu a Mallorca, Jaume Mas Benavides, feta a Campos l'11 de gener de 2003. Agraïm a l'amic i investigador Montserrat Alcàraz i Vic que ens hagi posat en contacte amb aquest testimoni.

⁵⁶ Jaume Mas deixà a Mallorca els pares, dos germans i una germana que no va tornar a veure fins a finals del decenni dels setanta, quan tornà a Mallorca de vacances.

⁵⁷ Company Matas, Arnau i Sastre Juan, Mateu. Op. Cit. nota 14.

Guillem Mas Moll durant l'ocupació francesa dels alemanys col·laborà amb la resistència. Amb la seva bicicleta feia d'enllaç entre els diferents grups resistents.

anar. S'havia casat amb una francesa i s'incorporà al maquis. Fou capturat pels alemanys i el portaren al camp de concentració de Dachau. Com la major part dels qui hi eren patiren tota casta de maltractaments, vexacions i mancats de l'alimentació i la higiene necessària. Per això quan les tropes americanes l'alliberaren del camp pesava trenta-cinc kilògrams i mai no es pogué recuperar i morí al cap de molt poc temps.⁵⁸

Una experiència semblant fou la que patí en Joan Company Sampol, de Consell, que s'havia passat a la línia del front a les tropes republicanes. Quan passa a França fou capturat pels alemanys. Fou portat a un camp de concentració a Alemanya on patí tots els abusos que s'hi cometeren. Quan els nord-americans s'acostaren a aquests camp, i durant un bombardeig va fugir amb la mateixa roba de presoner. Aleshores pesava tan sols uns quaranta quilògrams i s'instal·là a La Rochelle.⁵⁹

Josep Nadal Nicolau, tancat al camp de concentració de Set Fronts, Bordeus, feu feina a una fàbrica on es feien bigues de ciment. Allà treballava esgotadores jornades i explica que gairebé no es podien rentar durant tota la setmana. Per això decidí fugir i s'amagà a un bosc proper i d'allà s'uní voluntari a una patrulla de guerrillers espanyols que estaven a la muntanya. Els coneixien com a *macui* i eren espies. Tots tenien un sobrenom, de tal forma que ningú coneixia el nom vertader dels companys. A ell el coneixien com "s'Islenyo". Tot fugint dels alemanys es dirigiren cap a París, hi havia anat amb una missió espia amb armes, i això gairebé coincidia amb el final de la guerra tot i que ell encara no ho sabia. Els alemanys els capturaren però afortunadament no fou portat a un camp d'extermini perquè els aliats havien entrat i els nazis foren obligats a fugir.⁶⁰

L'historiador Damià Ferrà Ponç recollí el testimoni del campaneter Joan Mairata Albertí qui durant la Segona República fou un dels impulsors d'una societat obrera d'oficis diversos de Campanet adscrita a la UGT. L'inici de la guerra civil l'agafà a Andorra on es dedicava a fer de contrabandista. Quan finalitzà el conflicte bèl·lic a l'Estat espanyol i amb els esdeveniments de la invasió de França per part dels alemanys va col·laborar amb la resistència:

"L'any 1938 vaig començar a treballar amb l'ambaixada britànica d'Espanya. I a l'any 1939 quan va començar la Segona Guerra Mundial, vaig entrar dins el comité Interaliat, format per totes les nacions que lluitaven contra Hitler. La meua missió era treure gent de França. Es britànics m'havien de pagar quatre mil pessetes cada mes i tres mil pessetes per cada persona que tregués de França. Eren molts de doblers: però si els alemanys l'agafaven, estava fet de tu.

Sa Primera vegada vaig anar a Picoselle i vaig dur onze aviadors britànics a Andorra. I d'Andorra a Barcelona, en camions. Jo estava molt ben relacionat amb la brigada de Fronteres i així passàvem.

Sa zona de Quèrigut, Picozeille, Quillanne, Beleviste...era de ses més controlades per sa Resistència. Jo me solia reunir amb so jefe de zona de sa Resistència a l'Hotel Francal, que estava a Tarascon de l'Ariège. (...) Jo coneixia es Pirineus de sa part d'Andorra pam a pam. I travessava amunt i avall per França. Estava ocupada pels alemanys, però jo anava alerta. Mai vaig dur un arma perquè si et trobaven amb una arma...mort! [sic]"⁶¹

Acabada la Segona Guerra Mundial Joan Mairata fou empresonat a Espanya entre 1947 i 1952 acusat de treure gent d'Espanya amb documentació falsa.

També lluità en la resistència francesa el solleric Gabriel Reinés Alcover. Com ha explicat l'escriptor i filòleg Damià Pons i Pons, no es tractava d'un exiliat sinó d'un emigrant econòmic que vivia a Rouen i s'havia nacionalitzat francès. Morí afusellat pels alemanys en un bosc de La Petit-Bornand Glières, a l'Alta Savoia.⁶²

La victòria dels aliats feu que molts que s'havien refugiat a França i els que ja havien marxat a Amèrica tenguessin esperances de poder tornar. Gairebé tots esperaven que l'aïllament del règim franquista propiciàs la seva desaparició i el restabliment de la democràcia. Llibertat Picornell, que el 1940 marxa a Mèxic, al poc temps tornà a França segons explicà perquè "tant nosaltres com tots els refugiats espanyols, creïem que els aliats acabarien amb la dictadura de Franco. Mai no ens imaginàvem que ens instal·làvem a París de manera definitiva."⁶³

La realitat aviat feu que s'adonassin que això no havia d'ésser així. Per això hagueren d'iniciar una nova vida. Pocs tornaren a les Illes Balears perquè la seva condició d'esquerrans els augurava una realitat ben pessimista a les terres controlades per Franco. Amador Jaume explica que en acabar la segona guerra mundial decidí quedar-se a viure a França perquè "la veritat és que feia mal tornar a Espanya havent lluitat amb l'exèrcit republicà i amb la resistència francesa contra els nazis". Per això s'establí a Perpinyà on s'hi va casar i va treballar de llenyataire i de mecànic.

De fet això que ens explica Amador Jaume fou el més habitual. Gairebé tots els que restaven a França procuraven trobar una col·locació. A més, a l'Estat espanyol, al marge de la situació política, que forçosament els havia d'ésser hostil, hi havia una terrible situació econòmica amb privacions de

⁵⁸ Capellà, Llorenç: "Entrevista a Llibertat Picornell Femenias". *Memòria Civil*, núm. 30, 27 de juliol de 1986, p. 4-5.

⁵⁹ Aquesta informació procedeix dels seus familiars, que en l'actualitat resideixen a Consell. Malauradament no recorden el camp de concentració al que el portaren.

⁶⁰ Aquesta informació fou recollida pels familiars de Josep Nadal Nicolau i molt especialment per la seva neboda, Lucia Pons Olives, de Maó.

⁶¹ Entrevista de Damià Ferrà Ponç a Joan Mairata Albertí, Sa Pobla, 5 de febrer de 1987 i publicada a *Campanet*, núm. 34, setembre-octubre de 1987, p. 17-20.

⁶² Pons i Pons, Damià: "Un solleric afusellat pels nazis", a *Lluc*, Palma, número 786, 1995, p. 23-24.

⁶³ Capellà, Llorenç: "Entrevista a Llibertat Picornell Femenias". *Memòria Civil*, núm. 30, 27 de juliol de 1986, p. 4-5.

tot tipus. A tall d'exemple Joan Company Sampol trobà feina a La Rochelle. Per mediació de gent que va conèixer al mateix camp de concentració alemany treballà en el servei de manteniment d'un hotel fins que es va retirar. La seva esposa, Catalina,⁶⁴ estigué molts anys sense saber res d'ell. Quan va tenir notícia del seu alliberament va iniciar els contactes pertinents per reunir-se clandestinament amb ell. Va vendre bona part dels seus mobles i sense que gairebé ningú ho sabés passà els Pirineus (sembla ésser que hi romangué amagada durant tres dies). Així es pogué reunir amb ell.

També a La Rochelle s'hi va establir Guillem Mas Moll. Allà l'acolli una família mallorquina, concretament de Puigpunyent, i hi treballà de picapedrer.

El socialista Miquel Navarro Campomar (Palma 1886-1974), en ésser alliberat d'un camp de concentració alemany, visqué a Tolosa fins devers 1953 que fou quan tornà Mallorca. També va residir en aquesta ciutat fins a la seva mort el socialista Vicenç Torres Juan, que durant la Guerra Civil espanyola havia tengut un paper ben destacat a Barcelona.

En molts casos aquests exiliats restaren sense gaire contactes amb els seus parents més directes. Isabel Coll Martí, de Menorca, que recordem-ho tenia la seva mare i els seus dos germans a França, va estar un seguit d'anys sense saber si eren vius o morts. Finalment, gràcies a una al·lota també de Menorca que havia fugit del port de Maó amb el mateix vaixell però que decidí tornar, va saber que estava a França. Ara bé, torbà vint anys a tornar-la a veure.⁶⁵

6. L'EXILI A AMÈRICA

Amèrica fou en molts de casos la destinació definitiva de nombrosos exiliats de l'Estat espanyol. Diverses foren les causes d'això: la conflictivitat bèl·lica a Europa, i molt especialment a França, on com hem vist l'ocupació dels alemanys suposava un perill real pels refugiats polítics procedents de l'Espanya. A això hem d'afegir d'altres factors que afavoriren que l'exili fos precisament a terres americanes: la presència de pobladors i de col·lectivitats espanyoles o d'origen espanyol que havien emigrat en períodes anteriors per causes econòmiques i en segon lloc la predisposició i facilitats que posaren a l'hora de rebre-los els governs de determinats estats i molt especialment, tal i com veurem, el de Mèxic.

Aquest desplaçament es feu majoritàriament en vaixell, amb escales a Casablanca, aleshores sota el domini francès, i a la república Dominicana, on molts hi trobaren la primera residència. Els viatges foren en moltes ocasions costejats per per la *Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles* -JARE- i el *Servicio de Evacuación de los Refugiados Españoles* -SERE-, dos organismes rivals. La primera organització era controlada pels socialistes i presidida per Indalecio Prieto. La segona estava en mans dels comunistes i amb Juan Negrín com a màxim capdavanter.

D'altra banda els mitjans de comunicació s'havien fet ressò de les notícies i dels esdeveniments de la guerra civil espanyola, cosa que propicià que la població, i molt especialment la d'origen espanyol, estigués prou sensibilitzada de les conseqüències que comportava el con-

flicte bèl·lic. Per això, fou habitual que la causa republicana rebés moltes mostres de simpatia i de solidaritat. Tot plegat contribuï favorablement a l'hora d'organitzar la destinació dels milers de persones que s'havien d'establir, pràcticament sense tantes possibilitats ni perspectives de poder tornar a Espanya, com a mínim a curt termini.

A Amèrica, aquests exiliats hagueren de començar de bell nou una nova vida. Allà, molts reiniciaren les seves activitats polítiques, sindicals i intel·lectuals i assoliren un cert prestigi en determinats àmbits. Al marge d'aquests, foren molts i moltes que es convertiren en ciutadans anònims i que esdevingueren assalariats, petits empresaris, etc.

6.1. LES ACCIONS DE SOLIDARITAT

AMB ELS EXILIATS

Una part dels espanyols residents a Amèrica, i dels seus descendents, varen donar suport a la República. Així recaptaren diners i d'altres recursos per enviar-los al bàndol republicà. En aquest context, la colònia d'emigrants de les Balears tengué un paper destacat.

De fet, en les onades migratòries dels illencs a Amèrica s'hi trobaven els sectors més humils. Aquests, en bona mesura, acolliren amb entusiasme la proclamació de la Segona República i, en alguns casos, als seus estats de destí militaren en organitzacions polítiques i socials d'esquerres. És per això, que en produir-se la sublevació del juliol del 36 sovint la rebutjaren i adoptaren postures i manifestacions de solidaritat amb el govern republicà. Aquest fet, també es manifestà en les col·lectivitats d'emigrants d'altres indrets de l'Estat espanyol. Al Centre Balear de l'Uruguai es creà

el *Comité de Ayuda Balear* que estava integrat dins el *Comité Nacional de Ayuda a la República Democrática Española* ubicat a Montevideo. Aquest comitè central canalitzava tota l'ajuda que s'havia recollit en forma de roba, aliments, diners, etc. L'èxit d'aquests campanyes soli-

Cartell del Comité Central de Españoles de Montevideo (Uruguai)

⁶⁴ Catalina Pizà Mojà era germana de Josep Pizà, socialista i batle frontpopulista de Consell. En iniciar-se la Guerra Civil fou empresonat i afusellat el vuit de setembre de 1938 al cementiri de Palma.

⁶⁵ Entrevista a Isabel Coll Martí, Inca, 1 de juliol de 2002.

La presència i activitat dels exiliats arreu d'Amèrica fou prou rellevant. La plaça Lluís Companys de Montevideo (Uruguai) n'és un exemple.

dàries entre el col·lectiu de balears propicià la creació del *Círculo Democrático Balear de Montevideo*. En aquesta mateixa ciutat tenim constància de l'existència de l'entitat *Unión de las Islas Baleares para la Defensa de España*.⁶⁶

L'Argentina fou un altre dels estats en els quals la Guerra Civil tengué un ressò importantíssim en l'opinió pública i en el col·lectiu d'emigrants espanyols. De fet, hi havia partidaris dels dos bàndols que vivien intensament el desenvolupament del conflicte. Així, coneixem el cas de Miquel Tur Riera, de Sant Miquel d'Eivissa que havia emigrat a l'Argentina als anys vint i en iniciar-se el conflicte decidí desplaçar-se a l'Estat espanyol per formar part de l'exèrcit republicà perquè "havia estallat un moviment contra la classe treballadora i jo no ho podia consentir. Vaig venir a participar per defensar la classe treballadora".⁶⁷ Per això es va allistar en les Brigades Internacionals:

*"Quan vaig venir voluntari a la guerra pertanyia a les Brigades Internacionals, però com que era de marina i tenia molta gana d'anar amb els barcos, a París vaig demanar per anar amb els barcos i me varen dir que sí, no hi havia cap...Jo no vaig pertànyier llavors a les Brigades Internacionals. I me'n vaig anar tot dret a Cartagena als barcos de guerra, i resulta que tampoc allí...Hi havia pocs barcos i molta gent, i em vaig enrolar amb la Infanteria de Marina i cap el Frente [sic]"*⁶⁸

A l'Argentina la guerra d'Espanya deixà indiferents a molt pocs. Allà es crearen organitzacions d'ajuda semblants a les que hem esmentat de l'Uruguai, com la *Federación de Organizaciones de Ayuda a la República* -FOARE- o els *Amigos de la República*, entre d'altres. Aquest estat d'opinió lògicament també tengué ressò entre els socis del *Centro Balear de Buenos Aires* que, en bona part, donaren suport al bàndol republicà. De fet, alguns dels seus integrants es dirigiren a l'ambaixador de l'Estat espanyol, Díaz Canedo, per poder anar com a voluntaris a lluitar a favor de la República, cosa que no aconseguiren. Així

⁶⁶ Buades Crespi, Joan, Manresa Montserrat, Maria A. i Mas Barceló, Margalida A.: "La col·lectivitat d'emigrants balears als països del Riu de la Plata i la guerra civil espanyola". *El Mirall*, núm. 75, Palma.

⁶⁷ Entrevista feta per l'historiador i amic Jaume Escales i Tous a Miquel Tur Riera, Palma, 30 de gener de 1999.

⁶⁸ Ibidem. Miquel Riera Tur, no va poder passar la frontera a França i fou detingut poc abans de finalitzar segons indicà "aguantàvem la retirada de la gent civil que se n'anava cap a França". Fou internat uns mesos a un camp de concentració a Santander i en sortir quedà a viure a Mallorca. De fet, en sabem molt poc dels illencs que residien fora de l'Estat espanyol i que decidiren venir a lluitar a la guerra. Així i tot n'hi degué haver alguns. Coneixem prou bé el cas de Pere Joan Borràs, d'Alaró, i que residia prop de Tolosa (França) des d'on es desplaça voluntari per allistar-se a l'exèrcit republicà. Una còpia mecanografiada de les seves de les seves memòries es troba a la Biblioteca Bartomeu March Servera.

Argentina fou un dels estats on el bàndol republicà i posteriorment els seus exiliats gaudiren de nombroses accions de suport.

MAYO

LUNES	MARTES	MIÉRCOLES	JUEVES	VIERNES	SABADO	DOMINGO
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31	☆	☆	☆	☆

BALEARINOS: asocio a la "Unión de las Islas Baleares para la Defensa de España".

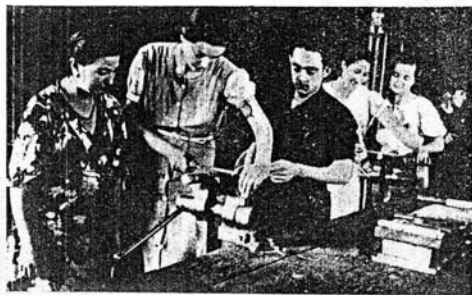
ABRIL

LUNES	MARTES	MIÉRCOLES	JUEVES	VIERNES	SABADO	DOMINGO
☆	☆	☆	☆	1	2	
3	4	5	6	7	8	9
10	11	12	13	14	15	16
17	18	19	20	21	22	23
24	25	26	27	28	29	30

JUNIO

LUNES	MARTES	MIÉRCOLES	JUEVES	VIERNES	SABADO	DOMINGO
☆	☆	☆	1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30	☆	☆

1 Fiesta de los Trabajadores.

Sustituyendo en el trabajo a los combatientes y dando su sangre para los heridos, la mujer española lucha por la República.

Colaborad EN LA OBRA DE LA COMISION DE DAMAS DE Ayuda al Pueblo Español

Calendari de propaganda i solidaritat amb la causa republicana que s'edità a Montevideo

mateix, el 1938 es creà a Buenos Aires un grup de Mallorca Nova, amb membres de Menorca i Eivissa, que volien ajudar els infants mallorquins refugiats a Catalunya.

En produir-se la desfeta del bàndol republicà i l'arribada d'exiliats, aquest ajut es va canalitzar de forma directa, tot procurant que els nous arribats s'allotjassin i trobassin feina.

L'allau de persones que sortiren de l'Estat espanyol obligà a engegar accions concretes i ràpides per auxiliar, ubicar, allotjar i encaminar moltes famílies. Amb el que restava del naufragi republicà es crearen diverses organitzacions d'ajut als exiliats. Una d'aquestes entitats fou la JARE, que hem esmentat amb anterioritat. Aquesta organització tenia com a objectiu oferir i administrar els ajuts que havia arreu. Al marge de l'esmentat Prieto, els seus capdavaners foren Carlos Esplà i José Giral.

Entre les principals accions destaquen les del pagament dels passatges en vaixell i avió que portaren molts exiliats des de França a Sudamèrica. A més, distribuïa els socors, beques per a estudis, a més de disposar de col·legis i de servei mèdic i farmacèutic. Antoni Maria Sbert fou un dels col·laboradors d'aquest organisme.

Alguns illencs comptaren amb el suport d'aquesta entitat: Francesc Carreres Reura, Francesc de Sales Aguiló, Ignasi Ferretjans i la seva esposa, Vicenç Guarner i Vivancos, etc. que reberen donatius perquè poguessin iniciar una nova vida allà on fixaren la seva residència. A més, entre els llistats i informacions que disposam

sobre els embarcaments i destinataris dels donatius hi figuren llinatges de republicans que ben bé poden correspondre a mallorquins, menorquins, eivissencs i formenters: Mercadal, Cardona, Aquiló, Marroig, etc.

El 18 de juny de 1940 la JARE acordà *"Acceder a la petición formulada por el coronel de E.M. don Vicente Guarner respecto al pago de su pasaje y del de sus familiares desde Casablanca a México."*⁶⁹ Ja una vegada a Mèxic es concedí una beca d'estudis per al seu fill tot indicant que aprovava i accedia a *"Otorgar beca para estudios de secundaria a los siguientes jóvenes: Luis Tirado, Vicente Guarner, Luz y María Ugalde Salazar, Lucinda y Juan Urrusti, Modesto Piñero y Santiago Genovés."*⁷⁰ Encara tenim més notícies d'aquest personatge. La mateixa font, amb data 19 de febrer de 1942 indica que calia *"Abonar a don Vicente Guarner Vivancos la diferencia entre el subsidio de dos mil francos que se le concedió como procedente de Francia y el de dos mil quinientos francos mensuales que ahora se le señala como base definitiva para su percepción."*⁷¹

Aquests ajuts també anaven destinats a persones represaliades i que en sortir de la presó trobaren moltes dificultats per refer la seva vida. Així la JARE el 13 d'abril de 1942 aprovà *"Disponer la entrega de 1000 pesetas, de las adquiridas últimamente a la señora Ossorio y Donoso Cortés, a doña Antonia [A]lomar Reus (Arturo Rizzi 68, Palma de Mallorca) con destino al profesor don Luis Ferbal, que se encuentra preso desde hace cinco años."*⁷² Ferbal Campo, nascut a Alger, havia estat catedràtic de francès de l'Institut Balear i de l'Escola Normal, de Palma. A més havia dut a terme excavacions arqueològiques i havia pres part de l'Associació per a la Cultura de Mallorca. Fou regidor de l'Ajuntament de Palma entre 1931 i 1934 i el 1936. Fou empresonat durant uns anys i, en sortir va ésser desterrat a Binissalem. Posteriorment marxà cap a Barcelona, on morí el 1942.

Aquest organisme auxilià a diverses personalitats, que tot i no ésser de les Illes Balears sí en tengueren relació. Aquest fou el cas del militar Alberto Bayo (Puerto Príncipe, Cuba 1892- l'Habana 1892). Fracassat el seu intent d'ocupar Mallorca i acabada Guerra s'exilià a França, d'allà a Cuba, Mèxic, Nicaragua, Costa Rica i un altre cop a Cuba. A Mèxic el 1944 publicà *Mi desembarco en Mallorca*.

La JARE als seu llibre d'actes núm 3 amb data de 11 de juliol de 1941 indica: *"Conceder un donativo extraordinario de doscientos cincuenta pesos a don Ramón Aguiló⁷³ y otro de doscientos pesos a don Alberto Bayo Giraud, y concediendo al primero además el subsidio ordinario en Zitácuaro."* El mateix feu en la junta del del dia 26 de agosto de 1941 diu: *"Conceder un socorro extraordinario por necesidades urgentes de doscientos pesos a Alberto Bayo Giroud."*

⁶⁹ La junta de Auxilio a los Republicanos españoles -JARE- als seu llibre d'actes núm 1. amb data de 18 de juny de 1940. Archivo Carlos Esplà. Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes.

⁷⁰ JARE. Llibre d'actes núm. 3 amb data 26 de gener de 1942.

⁷¹ Ibidem. Llibre d'actes núm. 3 amb data 19 de febrer de 1942.

⁷² Ibidem. Llibre d'actes núm. 4, 13 d'abril de 1942.

⁷³ Tot i que ho desconeixem, aquest personatge (Ramon Aguiló) que esmenta l'acta de la JARE probablement era de les Balears.

6.2. L'EFÍMER PAS PER LA REPÚBLICA DOMINICANA

La República Dominicana va acollir uns quatre mil refugiats espanyols procedents de França. Aquest petit estat va rebre aquest contingent d'exiliats en unes circumstàncies ben especials. Per una banda era governat pel dictador Leónidas Trujillo, qui desitjava dur a terme un gest de cara a l'opinió pública després d'haver fet assassinar, el 1937, milers d'haitians. Aquests fets tingueren un ressò molt important, sobretot a Amèrica. Per altra banda, també hi havia una voluntat de blanquejar la població de l'illa antillana.

Els refugiats arribaren en diferents expedicions, organitzades per la SERE, que arribaren als ports de Santo Domingo i Puerto Plata. El govern dominicà creà la Junta *Pro-Refugiados Españoles* que era l'encarregada de proporcionar allotjament i treball. Els que no trobaven allotjament a la capital eren portats a San Pedro, La Vega, San Francisco de Macorís, Santiago o Dajabón.

Diferents factors propiciaren que l'estada del gruix d'exiliats fos molt breu. Per una part, un sector del l'opinió pública, d'origen espanyol, havia pres partit pel règim de Franco. Entitats com la *Cámara Oficial Española de Comercio e Industria* o la *Casa de España* no varen admetre l'entrada a la seva seu social a exiliats espanyols.⁷⁴ A més es crearen organitzacions a favor del règim franquista. Aquest fou el cas de la fundació el 1938 de *Falange Española Tradicionalista y de las JONS*, amb l'objectiu de recollir fons per a les forces rebels i en segon lloc fer propaganda del règim de Franco. Aquesta delegació de Falange estava ubicada precisament a *La Casa de España*. Hi va haver altres delegacions de l'organització falangista a d'altres localitats com Barahona, Santiago i Sant Pedro de Macorís. En aquesta localitat sis mallorquins n'eren membres.⁷⁵ D'altres, donaren feina als exiliats, com fou els mallorquins Joan i Antoni Barceló que acolliren exiliats a una finca que tenien a Hato Mayor, on els donaren una col·locació.

Tot i que no disposam de gaire informació dels mallorquins que passaren per la República Dominicana, sabem que almanco s'hi instal·laren Ignasi Ferretjans amb la seva esposa Francesca Pons Payeras. Aquesta havia pogut sortir d'amagat de Mallorca cap a Marsella. Ambdós apareixen en un llistat de refugiats que abandonaren Santo Domingo, el 19 de setembre de 1941, en direcció a Mèxic amb l'ajut econòmic de la JARE.⁷⁶

També romangueren a la República Dominicana Francesc de Sales Aguiló -que només hi residí cinc mesos-, el maonés Francesc Carreras Reura i Nicolau Salvà Morro. Aquest darrer era membre del Partit Socialista, batle frontpopulista de l'Ajuntament de Selva i treballava als serveis administratius de la Companyia de Gas i Electricitat. Fou detingut els primers dies de

l'alçament i estigué tancat uns mesos. El 1937, fugí en un vaixell cap a Marsella, on hi vivia la seva germana. El seu cunyat i la seva germana pagaren al capità de vaixell que feia la línia Marsella-Palma-Alger perquè el deixàs pujar a l'embarcació en fer escala a Palma. D'aquesta manera aconseguí sortir de Mallorca i una vegada a França embarcà cap a la República Dominicana, on hi va viure uns set o vuit mesos.⁷⁷

Al final de la segona guerra mundial els refugiats espanyols que restaven a la República Dominicana no arribaven al centenar. La major part s'hi trobaren sense treball ni recursos i les colònies agrícoles que s'havien creat foren un fracàs. Sembla ésser que els espanyols, en bona part treballadors industrials, empleats i professionals no estaven preparats pel treball de la terra en un clima tropical.

6.3. VENEÇUELA

Veneçuela fou un dels estats que major nombre d'exiliats va acollir, especialment bascos i catalans. Allà s'hi establiren un grup de mallorquins, que s'afegiren a la colònia que ja hi havia emigrat anys abans per motius econòmics.

Bernat Jofre fou un dels exiliats més destacats i que aconseguí una millor situació econòmica. Recordem, que en iniciar-se la guerra civil era a Madrid, com a regidor de l'Ajuntament de Palma per fer-hi unes gestions. Posteriorment passà a França, concretament al consolat de Niça, on el 1938 fou nomenat Cònsol de la República. El 1939, es desplaçà a Veneçuela on treballà per al periòdic *Ahora*, així com per als serveis de propaganda del Regne Unit i dels Estat Units. Sembla ésser que també treballà en una emissora de ràdio de Caracas. Aquestes activitats propiciaren que conegués Nelson Rockefeller que aleshores estava molt interessat en invertir a Veneçuela. El 1950, Jofre començà a treballar per a l'empresari nord-americà, i el 1952, es convertí en el seu apoderat a Veneçuela.⁷⁸ Des d'aquesta posició de privilegi donà feina a nombrosos mallorquins.⁷⁹

Bernat Jofre va pertànyer al Centre Català de Veneçuela, fundat el 1945, i en va arribar a ésser el president. En aquesta entitat impulsà la realització el 1950 d'una Diada de Mallorca i el 1954 d'una Setmana de Mallorca.⁸⁰ Encara el 1966, Jofre fou membre de la comissió organitzadora dels Jocs Florals de Caracas. Des del 1964, alternà la seva residència entre Palma i Ginebra, on treballà com a traductor de l'Organització de les Nacions Unides -ONU-.

El socialista Nicolau Salvà Morro també residí a Veneçuela i tengué contactes amb Bernat Jofre. Procedent de la República Dominicana, una vegada a Veneçuela obrí una ofici-

⁷⁴ Buades Crespi, Joan, Manresa Monserrat Maria A. i Mas Barceló Maria A.: *L'emigració balear a la República Dominicana*, Govern Balear, Conselleria de Presidència, Palma, p. 74-75.

⁷⁵ Els mallorquins integrants de la delegació de *Falange* eren Joan Vidal, Nicolau Gual, Martí Gual Morey, Joan Ferrer Morey, Joan Amengual i Antoni Mesquida. Les reunions es feien al *Centro Recreativo Español*. Buades Crespi, Joan, Manresa Monserrat Maria A. i Mas Barceló Maria A. Op. Cit., nota 75, p. 75.

⁷⁶ JARE. Llibre d'actes núm. 3, 12 de setembre de 1941.

⁷⁷ Entrevista a Josep Oliver Salvà i a Margalida Llompart, Selva, 11 de gener de 2003.

⁷⁸ Entrevista a Josep Oliver Salvà, Selva, 11 de gener de 2003. Vegeu Massot i Muntaner, Josep. *Op. Cit.*, nota 15, p. 350-351.

⁷⁹ Sebastià Serrano Caldentey oferí el seu testimoni a l'historiador David Ginard sobre el paper de Bernat Jofre a l'exili. Concretament va dir que "a Veneçuela tothom anava darrera en Jofre. Tots els mallorquins sense distinció, maldament fossin de dretes, anaven a ell, i ell els ajudava. Va ser un home digne d'elogi". Entrevista feta per David Ginard i Fèron entre el 18 de juny i el 31 de juliol de 1990 i recollida a *Moviment obrer i partits d'esquerres a les Illes Balears* (1936-1948) que ha estat publicat, amb unes petites modificacions, a *El Mirall*, maig-juny de 1995, p. 42-45. El testimoni de Sebastià Serrano també ha estat reproduït per Massot i Muntaner, Josep, *Op. Cit.*, nota 15, p. 349-350.

⁸⁰ Ibidem.

na de comptabilitat a Caracas i treballà per a nombroses empreses veneçolanes. Pocs mesos després, el seu germà, Antoni Salvà, es reuní amb ell. Antoni havia estat, el 1936, un dels fundadors de l'Agrupació Socialista de Selva de la que n'ocupà la sotsecretaria.⁸¹ Iniciada la Guerra Civil fou empresonat durant quaranta-dos mesos i estigué a diferents centres de reclusió de Mallorca: Inca, Can Mir (Palma), el *Lazareto* de Sóller i a Pollença. En sortir, s'havia de presentar per fer el servei militar i per això sortí clandestinament de Mallorca i es dirigí a Caracas, on treballà per a Bernat Jofre. Primer treballà de comptable per al *Consejo de Bienestar Rural* que pertanyia al grup Rochefeller. Posteriorment passà a la *Compañía Anónima de Distribución de Alimentos* on arribà a ser el vice-president. Aquesta empresa disposava d'uns setanta automercats.⁸²

Aquests exiliats, iniciaren autèntiques cadenes migratòries, com les que havien estat molt freqüents en les emigracions que s'havien dirigit a Amèrica per motius econòmics. De fet, en part, Antoni Salvà es dirigí cap a Veneçuela amb la seva esposa -Margalida Llompart- perquè el seu germà Nicolau li oferia contactes per a poder prosperar des del punt de vista laboral. Això és el que feu Josep Oliver Salvà, nebot dels germans Salvà, que el 1950 també hi emigrà.⁸³ El mateix Josep Oliver ens informà de les diferències, pel que feia al nivell de vida entre la Mallorca de la postguerra i la Veneçuela que trobaren aquests exiliats:

*"Veneçuela pel que feia al nivell de vida estava cinquanta vegades endavant. Fira'! ja hi havia automercats i molts cotxes. No es podia comparar. Era com sortir d'un soterrani amb una sola finestra a anar a una sala plena de ventanals."*⁸⁴

D'altres polítics que s'hi desplaçaren en els anys quaranta foren en Joan Nadal Bujosa (Bunyola 1911-Palma 1994), Sebastià Serrano Caldentey i Bernat Gaita Isern (Palma 1909-Caracas 1971).

Joan Nadal Bujosa, fou membre de les Joventuts d'ERB, president de l'agrupació d'aquesta formació política a Bunyola i batle frontpopulista d'aquest municipi. En iniciar-se la Guerra Civil fou detingut i empresonat fins l'abril de 1938. En sortir de la presó no volgué quedar a Mallorca. Es dirigí primer a Barcelona, posteriorment al nord d'Àfrica:

"El 1950, vaig aconseguir un visat per als Estats Units, i vaig prendre l'avió de Miami cap a Rio, amb la intenció de quedar a Brasil. Però vaig decidir quedar dos dies a Caracas, perquè allà coneixia en Bernat Jofre. (...) De mallorquins a Veneçuela, tal vegada n'hi havia dos-cents. Record que hi havia la família

*d'en Francesc de Sales Aguiló -perquè ell era a Colòmbia- n'Emília Darder, en Bernat Jofre, en Toni Salvà, de Selva, que aquests dos estaven molt ben situats en l'organització Rockefeller. Un altre que hi havia allà era en Bernat Gaita Isern, que era periodista, i que era de les Joventuts d'Esquerra Republicana, com jo. I allà hi havia una espècie de sistema d'ajuda entre els mallorquins."*⁸⁵

Joan Nadal quedà a Caracas i treballà amb en Bernat Gaita, que també era membre d'ERB, a la secció de publicitat de la Càmera d'Industrials.

Bernat Gaita era periodista i, a Mallorca, havia treballat com a redactor del diari *La Almudaina*, dirigí el setmanari *República* (1934-36) i fou cap de redacció del diari *Antorxa*, que era el portantveu de la candidatura del Front Popular a Mallorca a les eleccions generals del 1936. Durant la Guerra Civil fou empresonat a Palma. El 1949 emigrà a Veneçuela, on continua exercint el periodisme. També cal fer esment a Miquela Rovira, viuda d'Emili Darder afusellat el febrer del 1937. Víctima de l'hostilitat dels vencedors, optà per exiliar-se a França el març d'aquell mateix any amb la seva filla Emília. Pugué sortir de l'illa gràcies a l'ajut del seu germà, el radiòleg Josep Rovira. Cap al 1938, passaren a Caracas, on Miquel Rovira treballà en una empresa d'importació de material per pròtesis dentals. El 1950, tornà a Mallorca.⁸⁶

Al marge d'aquests, també eren a Veneçuela el militar Jeroni Sitjar Vila i el filòleg i pedagog de Binissalem Bartomeu Oliver Orell, que treballava en els anys trenta a la Universitat Industrial de Catalunya. Durant la Guerra Civil es traslladà a Caracas, on donà classes a la Universitat Central de Caracas i a la Universitat Catòlica Andrés Bello.

Sembla ésser que el nivell de vida que assoliren els exiliats en aquest país, així com els emigrants econòmics vinculats a aquests, fou ben acceptable. Joan Nadal, en la mateixa entrevista esmentada afegia que "a Veneçuela no vaig veure cap mallorquí que estigués en mala situació. No és que es fessin rics, però bé, se situaven, atur no n'hi havia. De tota manera havies de lluitar".⁸⁷ Els testimonis orals que hem consultat, concretament els familiars dels germans Salvà Morro, ens ho han confirmat.

⁸¹ Santana Morro, Manel: *La Guerra Civil a Selva*. Al recer de la muntanya, Edicions Documenta Balear, Palma, 1998, pp. 42-44.

⁸² Entrevista a Josep Oliver Salvà, Selva, 11 de gener de 2003. L'Automercat era una modalitat de supermercat al qual, com indica el seu nom, s'hi podia accedir amb el cotxe.

⁸³ Entrevista a Josep Oliver Salvà, Selva, 11 de gener de 2003.

⁸⁴ De fet, en Josep Oliver hi trobà bones oportunitats laborals. Primer treballà amb el seu conxo Antoni Salvà al *Consejo de Bienestar Rural*, posteriorment el 1954 a la mort del seu altre conxo Nicolau Salvà es feu càrrec de l'oficina de comptabilitat i posteriorment feu estudis universitaris d'economia que li permeteren treballar d'auditor. Entrevista a Josep Oliver Salvà, Selva, 11 de gener de 2003.

⁸⁵ Entrevista realitzada per David Ginard i Féron i que es publicà a *El Mirall*, maig-Juny de 1995, p. 42-45. Sobre aquest polític vegeu també Margais Basi, Xavier: "Joan Nadal Bujosa. Batle republicà de Bunyola", dins Sant Mateu, 2002, Ajuntament de Bunyola, 2002, p. 20-21.

⁸⁶ Vidal, Jaume, Carme: "Miquela Rovira, una dona positiva i optimista", a *El Mirall*, Palma, núm. 77, 1996, p. 21-24.

⁸⁷ Entrevista realitzada per David Ginard i Féron. Op. Cit. nota 86.

6.4. L'ARGENTINA, LES FILIPINES I COLÒMBIA

Francesc de Sales Aguiló s'instal·la definitivament a Bogotá on va morir el 1956.

A l'Argentina, tot i les accions de solidaritat que els antics emigrants desenvoluparen en favor del bàndol republicà, no hi tenim gaires referències d'exiliats de les Balears. Sols coneixem la presència del manacorí Pere Quetglas, qui fugí de Mallorca el 1937 i arribà a Bones Aires. Allà va participar del moviment associatiu i impulsà la fusió del Centre Balear i La Protectora que donà lloc a la constitució de l'actual Casa Balear.⁸⁸

A les Filipines s'hi instal·là Pere Oliver Domenge, qui durant la república era, recordem-ho, dirigent d'ERB i batlle de Felanitx. De França, i abans de l'entrada de les tropes alemanes, es dirigí a les Filipines on hi residia la seva germana, Joaquina Oliver. Durant uns anys va treballar a una fàbrica de licors propietat del seu cunyat, Joan Llodrà. Allà va patir l'ocupació dels japonesos amb motiu dels episodis al Pacífic de la Segona Guerra Mundial.

Quan acabà la confrontació bèl·lica, el periòdic *Izquierda Republicana*, que s'editava a Mèxic, publicà una nota on s'informava que després dels esdeveniments bèl·lics amb els japonesos, Oliver i Domenge no havia pres mal:

*"Nuestro Correligionario P. Oliver Domenge, destacado miembro de Izquierda Republicana Balear; ha cableografiado desde Manila, donde reside desde 1939, reiterando su adhesión a la causa republicana española. Nos congratulamos de que nada irreparable les haya ocurrido a tan buen amigo mientras ha estado a merced de los japoneses, y le enviamos un cordial saludo."*⁸⁹

A les Filipines, Pere Oliver es va relacionar amb un grup reduït d'exiliats espanyols que havien constituït una agrupació d'*Izquierda Republicana*. El 15 de febrer de 1946 des de Mèxic DF, el periòdic *Izquierda Republicana* informava a la militància que el felanitxer havia estat elegit delegat d'aquesta organització política a les Filipines.⁹⁰

Les perspectives laborals de Pere Oliver, així com les del seu cunyat s'esvaïren amb els esdeveniments bèl·lics: la fàbrica havia estat bombardejada i no obtingueren les compensacions econòmiques necessàries per refer-la. Primer això, i després la mort de Joan Llodrà impulsaren el desig dels germans Domenge per tornar a Mallorca, que es produí el 1952.⁹¹

Francesc de Sales Aguiló es va instal·lar de forma definitiva a Colòmbia l'octubre del 1941. En aquest estat exercí de professor d'institut a la ciutat de Chiquinquirá. El 1942, passà a

Bogotá, on fou professor de biologia a la Facultat de Medicina de la Universitat Nacional (1950), professor de ciències naturals a alguns col·legis i de zoologia i entomologia a la Facultat d'Enginyeria Forestal de la Universidad Municipal Francisco José de Caldas (1952-1954) i al Colegio Distrital y Universidad Distrital de Bogotá, entre d'altres. Republicà d'esquerres i nacionalista, Francesc de Sales Aguiló destacà pel seu activisme cultural. Promogué la cultura catalana i, en especial, els grans escriptors mallorquins. El 1945 fou un dels fundadors, i secretari, del Patronat de Cultura Catalana de Bogotá. Aquell mateix any fou secretari de la comissió organitzadora dels Jocs Florals de la Llengua Catalana que se celebraren a Bogotá. El 1947, publicà als Quaderns de l'Exili un "projecte d'unitat nacional" on considerava que "Catalunya, València i Balears" eren tres pobles germans i constituïen una "col·lectivitat natural" en funció de la unitat de la llengua. Amb tot, calia respectar les "respectives formes idiomàtiques" així com la personalitat de cadascun dels països esmentats. Reivindicava, així mateix el dret a l'autodeterminació i la possibilitat legal de federar-se. Calia lluitar contra el règim franquista i restablir la legalitat republicana fonamentada en els principis liberals i democràtics així com en la unitat religiosa i el respecte efectiu a totes les esglésies. Els "Pobles de Llengua Catalana" havien d'impulsar una nova organització política que Aguiló anomena Comunitat Confederada dels Pobles Hispànics. Encara el 1954, organitzà un homenatge als poetes Miquel Costa i Llobera i Joan Alcover en el centenari del seu naixement.

Després de més de quinze anys d'exili, Francesc de Sales Aguiló morí a Bogotá el 1956.

6.5. MÈXIC

Mèxic fou la destinació de prop d'uns vint mil exiliats procedents de l'Estat espanyol. Un fet que ho afavorí foren les facilitats que donà el govern progressista de Lázaro Cárdenas. De fet, tot d'una que s'inicià la Guerra Civil el president sol·licità acollir nins i nines espanyols. Concretament foren 442 infants que el maig de 1937 s'instal·laren a Morelia. *El comité de Ayuda a los Niños del Pueblo Español* s'encarregà de les despeses del trasllat i instal·lació.

Així, doncs, quan acabà la guerra d'Espanya el govern mexicà no feu més que continuar en la línia solidària que s'havia iniciat a principis de la guerra. El 1940 concedí la nacionalitat a tots els exiliats que ho desitjassin. Aquets, eren anomenats "*los refugiados*" per distingir-los dels "*gachupines*", procedents de l'emigració econòmica d'èpoques anteriors. La major part del gruix d'aquests exiliats eren els grups socials representatius de la societat de les terres de l'Estat espanyol dels anys 30: pagesos, obrers industrials i funcionaris. Al marge d'aquests, hi trobam un nombre indeterminat d'intel·lectuals, entre els que hi havia nombrosos mestres.

La SERE i la JARE proporcionaren ajut als refugiats i Mèxic fou un dels estats on foren especialment actives amb la creació d'empreses per donar feina als nouvinguts: laboratoris químics i farmacèutics, fonerries, indústries gràfiques, editorials, etc. És per això que Ignasi Ferretjans anys després, en tornar a Mallorca el 1989, va dir a la premsa que "*los exiliados españoles en México se portaron muy bien conmigo. Primero me dieron trabajo*

⁸⁸ Buades Crespi, Joan, Manresa Monserrat Maria A. i Mas Barceló Maria A. Op. Cit., nota 75, p. 75.

⁸⁹ *Izquierda Republicana*, núm. 11, Mèxic, 15 de juny de 1945, p. 2.

⁹⁰ Ibidem, núm. 19, 15 de febrer de 1946, p. 3.

⁹¹ Entrevista a Antoni Oliver Massutí, Palma, 4 de juliol de 2002.

Francesc de Sales Aguiló en una escola de Bogotá.

*como representante de perfumería, y más tarde como empleado de la empresa de gas y electricidad (...).*⁹²

Com s'ha dit, Antoni M. Sbert col·laborà amb la JARE a l'hora de fer efectius els trasllats d'espanyols cap a Mèxic.

La JARE amb data de 12 de setembre de 1940 indica el següent:

"Acuérdase proponer, a través de la Secretaría de Relaciones Exteriores, al

*Ministro plenipotenciario de México en Francia, que admita la colaboración de las siguientes personas para el cumplimiento de los fines franco-mexicanos y particularmente para la formación de la escala de preferencias en el embarque: Don Carlos de Juan y don Julio Just, de Izquierda Republicana; don Andrés Saborit y don Paulino Gómez Beltrán, del P.S.O.E.; don Francisco Serrano Pacheco y don Mariano Salafranca, de Unión Republicana, y don Antonio María Sbert y don Antonio Escafet, de Esquerria Catalana.*⁹³

Pocs dies després, el 17 de setembre de 1940, La JARE a l'hora d'organitzar els trasllats, i les corresponents negociacions amb el govern col·laboracionista de Vichy nomenà al ministre plenipotenciari de Mèxic a França, Luis I. Rodríguez per dur-ho a terme. Per això s'indicava:

*"para ayudar al señor Rodríguez en su delicadísima gestión se le propone que reclame del Gobierno francés permiso para que desde sus respectivos puntos de residencia de trasladen a Vichy y queden a sus órdenes las siguientes personas representativas de los partidos políticos españoles que integran la Junta de Auxilio y a las cuales podrían unirse dos del Partido Nacionalista Vasco, que no indicamos desde aquí por carecer dicha colectividad de representación debidamente autorizada en México".*⁹⁴

Així es nomenaren representants d'Unión Republicana, d'Izquierda Republicana, del Partit Socialista i d'ERC *"Antonio María Sbert y Antonio Escofet, a quienes se supone residentes en Vichy."*⁹⁵

Antoni Maria Sbert, finalment arribà a Mèxic, a finals del 1942, en l'expedició del vaixell

⁹² *Baleares*, 4 de març de 1986, p. 5.

⁹³ La junta de Auxilio a los Republicanos españoles al seu llibre d'actes núm. I. amb data de 12 de setembre de 1940.

⁹⁴ JARE, al seu llibre d'actes núm. I. amb data de 17 de setembre de 1940.

⁹⁵ Ibidem.

"Nyassa", que partí del port de Casablanca, amb la seva esposa, Josefina Callao i amb el seu fill Antoni, i continuà col·laborant activament amb la JARE en les operacions de trasllat dels exiliats a terres mexicanes.⁹⁶

Des del punt de vista polític i cultural Antoni Maria Sbert fou un dels homes més actius. Sempre fou partidari d'una Espanya federal i membre d'ERC i ocupà importants càrrecs al si de l'exili, tant d'àmbit espanyol com català. A Mèxic va continuar amb la tasca iniciada a París de la Fundació Ramon Llull, que tenia com a finalitat divulgar la història i cultura catalanes a Amèrica.⁹⁷

El 1947 era membre de la *Unión de Intelectuales Españoles en México*. Aquesta entitat estava ubicada al Paseo de la Reforma de la capital mexicana i tenia com a objectiu *"ayudar al movimiento de lucha por la liberación de España y, en particular, al que dentro de nuestro país encabeza, en el momento actual, la Unión de Intelectuales Libres"*.⁹⁸

Sbert destacà al si d'ERC i va tenir, un paper ben rellevant a l'hora d'elegir Josep Tarradellas president de la Generalitat a l'exili.⁹⁹ A més, Sbert va col·laborar en diferents plataformes polítiques que pretenien retornar la legitimitat republicana a l'Estat espanyol.

El desembre de 1943 aparegué el setmanari *España*, que tenia el subtítol *Órgano de la Junta Española de Liberación* (JEL) Aquesta organització agrupava republicans, socialistes i nacionalistes catalans. per això no resulta estrany trobar-hi com a redactor a Antoni Maria Sbert, juntament a Antoni Fabra Rivas, Indalecio Prieto, P. Bosch Gimpera, i Carlos Esplá, entre d'altres. El director era Manuel Alvar. Aquest periòdic actuava com a portaveu d'un grup que pretenia aconseguir la condemna de la dictadura de Francisco Franco per part de la ONU com a passa prèvia i imprescindible per retornar la democràcia a l'Estat espanyol. És per això que dedicà nombrosos articles a analitzar la situació política internacional. El darrer número d'aquesta publicació va sortir al carrer l'agost de 1945.

Sbert, com a integrant de la *Junta Española de Liberación*, de la que n'ocupà càrrecs directius, l'octubre de 1944 viatjà a Cuba amb la funció de fer propaganda i obtenir suports a la causa de la legitimitat de les institucions i organitzacions republicanes de l'exili.¹⁰⁰

A aquesta publicació li substituï *España Nueva*, subtitulat *Semario Republicano Independiente*, i que estigué dirigit per Antoni Maria Sbert. Tenia els mateixos propòsits que l'anterior, i agrupava intel·lectuals i polítics de diferents organitzacions a l'exili mexicà. Tenia la redacció a Mèxic Districte Federal, a un primer pis del carrer de Tacuba. El primer número va sortir al carrer el 1 de novembre de 1945. Comptava amb nombrosos col·laboradors i tenia corresponsals a Madrid i a Nova York. Quan aparegué aquest setmanari la Segona Guerra Mundial havia finalitzat amb la victòria dels aliats, i per això Sbert col·laborava activament amb

⁹⁶ Massot i Muntaner, Josep. Op. Cit, nota 15, p. 343.

⁹⁷ Sobre la tasca d'Sbert a la Fundació Ramon Llull vegeu els llibres de Josep Massot i Muntaner *Aspectes de la Guerra Civil a les Illes Balears*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002, p. 225-262 i també *Antoni M. Sbert, agitador polític i promotor cultural*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2000.

⁹⁸ *Unión de Intelectuales Españoles*. Archivo Carlos Esplá, Biblioteca virtual Miguel de Cervantes.

⁹⁹ Massot i Muntaner, Josep. Op. Cit, nota 15, p. 344.

¹⁰⁰ *España*, núm. 1, Mèxic, 21 d'octubre de 1944, p. 3.

Antoni Maria Sbert fou un dels exiliats més actius des del punt de vista polític.

el moviment de denúncia del règim franquista i reivindicació perquè les noves democràcies occidentals no reconeguessin el règim de Franco i contribuïssin al restabliment del règim anterior al juliol de 1936. El 1950 es publicà a Mèxic el llibre *La emigración republicana española: una victoria de México*, Mauricio Fresco que feu un breu referència al paper d'Sbert en aquesta publicació. Concretament deia que el periòdic “*«ESPAÑA NUEVA», semanario republicano independiente, bajo la hábil dirección de su fundador Antonio María Sbert, hombre ágil y culto, que orienta al sector de la emigración republicana.*”¹⁰¹

El darrer número d'aquesta publicació, que passà de tenir periodicitat setmanal a sortir irregularment, aparegué el 29 de desembre de 1951.

El mateix edifici on s'hi instal·là redacció del periòdic, hi havia el *Centro Español*. Allà s'hi organitzaven actes polítics i culturals com el del

1945, que s'hi feu un seminari d'estudis polítics de la *Juventud Española*, amb diferents ponències, una d'elles a càrrec d'Sbert, sobre *El mundo de la postguerra*.

En aquest mateix llibre de Mauricio Fresco trobam algunes referències a l'activitat econòmica d'Antoni Maria Sbert. Concretament indica que “*Con la intervención del Ing. Antonio María Sbert, de los más destacados elementos de la emigración española, se fundó esta empresa. Al lado del señor Salvador Suñol, que desempeña el cargo de Gerente de la misma, la Compañía Mexicana de Refrescos de Frutas se asoció con la Casa Guajardo, S. A.*”¹⁰² Josep Massot i Muntaner constata també la seva presència com a tècnic en diversos grups financers en activitats relacionades amb l'agricultura, a més de presidir una societat de serveis i de turisme i d'assessorar tècnicament i econòmicament el “Banco de la Propiedad” i diversos organismes oficials de Mèxic. També feu de professor a la Facultat de Ciències Polítiques i Socials de l'Escola d'Economia de la Universitat Autònoma de Mèxic.¹⁰³

Un altre mallorquí resident a Catalunya que es va exiliar a Mèxic fou el pianista, compositor i folklorista Baltasar Samper Marquès. Durant la República havia donat suport al partit catalanista progressista Acció Catalana i a les iniciatives per aproximar culturalment Mallorca i Catalunya. El 1939, es va haver d'exiliar i visqué alguns anys a Tolosa de Llenguadoc (França).

El maig del 1942, en el vaixell «Nyassa», amb molts d'altres refugiats hispànics, aconseguí arribar a Mèxic. En aquest país, va refer la seva vida al costat de la seva deixeble, la mallorquina Dolors Porta. El 1945, fou nomenat director de l'Archivo del Folklore Mexicano i pogué estudiar la música popular del país asteca. Malgrat això, sempre visqué en una certa precarietat econòmica i va haver de realitzar un gran nombre de treballs complementaris (ràdio, música per a pel·lícules, lliçons i traduccions). Com ha indicat Josep Massot, Samper fou president de la Comunitat Catalana de Mèxic (fou elegit el 1943), dirigí l'Orfeó Català de Mèxic (1944-1946), escriví en la premsa catalana de Mèxic, ajudà econòmicament els Quaderns de l'Exili, fou conseller de la Revista de Catalunya i fou mantenidor dels Jocs Florals de Mèxic el 1957 i vicepresident del Patronat permanent dels Jocs Florals resident a Mèxic. Va morir a l'exili mexicà el 1966.

Ignasi Ferretjans i la seva segona dona, com hem esmentat anteriorment, foren uns altres dels exiliats que s'instal·laren a Mèxic. El 19 de setembre de 1941 arribaren a Mèxic DF procedents de la República Dominicana amb l'ajut de la JARE. A la capital mexicana aquesta entitat l'ajudà econòmicament, concretament les actes esmenten que s'havia de “*Disponer que los tres meses de subsidio que, como recién llegado de la República Dominicana, corresponde percibir a don Ignacio Ferretjans, los perciba en la capital en vista de las circunstancias especiales que en el peticionario concurren.*”¹⁰⁴

Després de provar en alguns treballs treballà a una fàbrica de gas i electricitat i allà el matrimoni va tenir la seva única filla: Maria José. Fou un dels fundadors, el desembre de 1941, del Círculo Cultural Jaime Vera, entitat integrada pels partidaris de Juan Negrín i oposats a la línia de Indalecio Prieto. Ferretjans fins i tot n'ocupà la presidència poc més d'un any, concretament entre el desembre de 1947 i el febrer de 1948. A més, va participar en l'edició mexicana de El Socialista i el gener de 1952 impulsà l'*Agrupación Española de Socialistas Españoles en México*.¹⁰⁵

Sembla ésser que el matrimoni Ferretjans-Pol va viure amb una certa folgança econòmica, almenys fins que Ignasi es va retirar. Com va dir anys després a la premsa a Mèxic “*ejerci durante varios años y nos defendimos siempre para vivir cómodamente.*”¹⁰⁶ De forma regular va mantenir correspondència amb la filla de Jaume Rebassa qui el tengué al corrent de les novetats polítiques en els anys de la Transició a l'Estat espanyol.¹⁰⁷

El desig de tornar a Mallorca s'incrementà amb el terratrèmol que sacsejà Mèxic el 1985. A més sembla ésser que la pensió que tenia en retirar-se no era massa elevada. En una carta que envià a la seva família explicà la difícil situació en la que es trobava:

“(…) Si la catástrofe ensombreció al mundo, nosotros nos sentimos consternados por lo sucedido y por las consecuencias que este hecho ha ocasionado en el pueblo mexicano. Para nadie es desconocido que México atravesaba y atraviesa una crisis económica que difícilmente podrá ser superada y mucho

¹⁰¹ Fresco, Mauricio: *La emigración republicana española: una victoria de México*, Editores asociados, Mèxic, 1950.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ Massot i Muntaner, Josep, Op. Cit, nota 15, p. 343. Vegeu també Morro, Mateu: “L'etern estudiant (Record d'Antoni Maria Sbert i Massanet)”. *Lluc*, núm. 702, març-abril de 1982, p. 19

¹⁰⁴ JARE, als seu llibre d'actes núm 3, amb data de 11 de novembre de 1941.

¹⁰⁵ Ginard Féron, David Op. Cit, nota 46, p. 99-103.

¹⁰⁶ *Última Hora*, 4 de març de 1986, p. 12.

¹⁰⁷ Entrevista a Maria Ferretjans Hernández, Palma, 12 de setembre de 2002.

más teniendo en cuenta los últimos acontecimientos. ¿A quien teníamos que acudir en busca de una tabla de salvación? que no fuese Mallorca donde hemos nacido, crecido y a la vez hemos luchado por una vida mejor y en donde dejamos toda nuestra familia y amigos que vivieron junto a mi momentos históricos llenos de dramatismo. Conociendo nuestro deseo y a la vez nuestra situación esperamos que concretamente se ponga en claro las posibilidades que hay y que puede haber en torno a este deseo. Me preguntas en la carta tuya con que contamos económicamente y sobre ello te diré:

*Con respecto a la pensión de México que en realidad es una miseria (16.000 pesos mexicanos que viene siendo 8.000 pesetas) aqui no existe un convenio diplomático que permita que sea enviada al exterior; si no que te liquidan por la cantidad percibida en un año, en caso de que uno resuelva salir del país. Con lo único que contaríamos sería con mi pensión de la Seguridad Social y si se arregla con la de Paquita que sería pensión a la vejez. Todo esto sin tomar en cuenta que lo más importante sería el trabajo de María José, que sería la mayor ayuda en que podríamos contar al instalarnos en Mallorca".*¹⁰⁸

La família, alguns antics amics de militància i el PSOE s'encarregaren de costejar el retorn d'Ignasi Ferretjans, Francisca Pol i la filla Maria José el 3 de març de 1986. El retorn de l'exiliat tengué un important ressò a la premsa i als àmbits polítics, amb diferents homenatges. A més, obtingué una pensió com a antic treballador de GESA. Sembla ésser, però, que a Mallorca de bell nou que no s'hi trobà a gust. Per una banda el pis on s'havia instal·lat no tenia ascensor i la família no s'adaptà a la nova vida. Per això el 15 de juliol del mateix any tornà definitivament a Mèxic. Ferretjans va morir el 7 d'agost de 1989.

Així mateix cal esmentar Antoni Costa, un eivissenc resident a Mèxic, que el 1961 dotà un Premi Illes Balears als Jocs Florals de l'Alguer; i Pau Seguí, un pollencí d'esquerres que assolí una certa fortuna i, cap al 1954, promogué una breu estada d'un adolescent Josep Melià a Mèxic.

Encara cal indicar que, gràcies als estudis de Josep Massot, sabem que el 1946 es va realitzar a Mèxic una reunió dels exiliats balears per a socórrer als illencs que es trobaven a França, alguns dels quals havien passat pels camps de concentració alemanys. En un dinar previ hi assistiren José Fernández Amengual; Climent Salvà, amb les seves filles; la senyora de Bosch i filla; Francisca Serra i Fanny Rullan de Guerra; Llibertat Picornell, amb el seu marit i la seva filla; M. de Pazzis Pons, vídua del polític Tomàs Rentería, i Ignasi Ferretjans amb la seva dona. A la reunió pròpiament dita, parlaren, en nom de la comissió organitzadora, el mateix Ferretjans i Antoni Coll Maroto.

¹⁰⁸ Carta d'Ignasi Ferretjans Sanjuan al seu fill Mateu Ferretjans, Mèxic, 3 de novembre de 1985. Agraïm a la néta d'Ignasi Ferretjans, Maria Ferretjans Hernández el seu testimoni personal i la correspondència que conserva la família.

7. ELS EVADITS I EXILIATS A ALGÈRIA

Un grup reduït dels que estaven refugiats a Barcelona en acabar la Guerra es desplaçaren a Alger. Un dels casos és l'esmentat pàgines enrera de Joan Obrador Gayà cap de la policia local de Felanitx que arriba Barcelona des d'on, acabada la guerra, es dirigí a Alger.¹⁰⁹ No hi ha dubte, però, que aquest indret nordafricà fou tengut en comte a l'hora de fugir de l'illa i n'és un exemple el cas dels germans Matas i els andrixols que s'hi dirigiren sense èxit tan aviat s'inicià la Guerra Civil. Un altre cas, és de B.P.E d'Andratx.¹¹⁰ Abans de la Guerra Civil era picapedrer i complementava el seu sou fent com ens digué "d'obrer" pels contrabandistes, donat que si traginava sacs de tabac guanyava cinc vegades més del que cobrava per la seva feina de picapedrer. De fet en una nit guanyava set duros, quantitat que per guanyar-la de picapedrer havia de fer molts jornals. Als cinc o sis dies d'iniciar-se la guerra s'embarcà cap Alger amb altres persones que es dedicaven al negoci. Aleshores en ésser a Alger decideix no tornar. Els motius: no haver d'anar al front. Visqué a Alger devers un any on feu de pagès. Posteriorment pogué passar a França on residí a Nantes fins els anys setanta.

Durant la postguerra, varen ésser més nombrosos els mallorquins que, per diverses circumstàncies, passaren a Alger. En aquest indret nordafricà, molts no s'hi havien de sentir estranys. Des del segle XIX, s'hi havia desplaçat un important contingent de població de les Illes Balears propiciat per la precarietat econòmica que es vivia.¹¹¹ Per altra banda, les relacions entre les Balears i la colònia francesa eren molt fructíferes, tot i que en part eren clandestines, derivades del contraban, especialment de tabac. Eren nombrosos els illencs bé residents a l'arxipèlag, bé residents a Alger, que s'hi dedicaren.

En tercer lloc, Alger es troba relativament proper a les Balears. Amb poc més de quaranta hores, i si el temps acompanya, s'hi pot arribar amb un llauit.

El matrimoni Nebot-Vaquer amb la seva filla Maria Magdalena i la seva néta a Algèria.

¹⁰⁹ Adrover, Aina i Cabot, Joan. Op. cit., nota 20, p. 130.

¹¹⁰ Aquest testimoni oral, que fugí de Mallorca i residí a Alger i a Nantes vol mantenir el seu nom a l'anonimat cosa que hem respectat.

¹¹¹ Vegeu els treballs de Andreu Vives, Joan i Borràs Reynés, Joan: "Les Balears i Algèria: anàlisi d'un fet migratori". *Lluc*, núm. 227, març-abril de 2002, p. 18-27; Gomila, J. i Sastre, J.: "L'emigració menorquina a Alger des del port de Ciutadella". *Revista de Menorca*, Maó, p. 8-11; Borràs Reynés, Joan i Andreu Vives, Joan: "L'emigració balear cap Algèria als anys vint. Analogies i diferències amb altres processos migratoris coetanis". *XVII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Institut d'Estudis Balearics, Palma, p. 95-106.

Maria Magdalena Nebot i Jaume Serra a Alger.

Grup de mallorquins a Alger. Gabriel Riera Sorell és el primer de la dreta.

Aquests factors són els que expliquen els motius pels quals alguns que surten de les Balears en el decenni dels quaranta decideixen instal·lar-se al nord d'Àfrica. Allà les possibilitats d'iniciar una nova vida eren considerables i sovint allò que trobaren fou millor al que els oferia la vida de la postguerra espanyola.

Les causes que propicien aquest exili ara són diferents a les que s'havien donat durant la Guerra Civil i els anys immediats. En aquests moments influeixen una sèrie de factors, bàsicament econòmics, que, afegits al desencís polític, propicien les fugides cap a Algèria. En primer lloc, hem de dir que la immensa majoria dels que hi marxaren tenien una vinculació directa o indirecta amb les organitzacions d'esquerres. És més, molts en els anys quaranta surten de la presó i es veuen obligats a iniciar una nova vida sota la condició de "perdedors" o "derrotats". Molts havien deixat uns anys de la seva joventut a les cel·les, camps de concentració o batallons de treballadors, i ara, en sortir, no trobaren allò que deixaren. Gabriel Riera Sorell així ho manifesta:

"El fet d'estar durant sis anys amb companys d'idees esquerranes, fossin de les que fossin, haver estat en un ambient guardats per soldats, guàrdies civils, falangistes o milicians, és clar, sis anys

*no són un dia, i sobretot per un jove, que vaig entrar a la presó amb divuit anys i vaig sortir als vint-i-quatre. Jo no havia tengut aquests anys de joventut, amb altres amics, al·lotes...I, és clar en sortir què? estava a casa. Ni sortia, no tenia amics, no tenia coneixences, menys mal que el meu germà em va presentar als seus amics i coneixences. Però el meu germà era més jove i hi havia massa diferència d'edat. Però, en fi, així ja vaig tenir amb qui xerrar".*¹¹²

Efectivament, Gabriel Riera era membre de les joventuts socialistes unificades i en iniciar-se la Guerra Civil fou empresonat al camp de concentració de Son Catllar -Campos-, al de Miguel de Unamuno -Madrid-, i a un batalló de treballadors a Tetuán -Marroc-. El seu pare, treballador del ferrocarril de Sóller també fou empresonat. En sortir, Gabriel Riera ens descriu una situació laboral i de vida en la qual la reivindicació d'anys enrera a la que estaven avaluats, ja no era possible:

*"Jo no volia ésser una bístia, és a dir, conformant-me amb aquella situació de veure, sentir, i callar, fer feina i malviure, ja que els meus principis són que una persona ha de ser lliure, respectar i ser respectada. Per això amb germinà al cervell la idea d'anar-me'n a Alger, el qual era una colònia de França, estava regit per un país democràtic i lliure, a més, havia sentit a dir que els refugiats espanyols, en general, no hi estaven malvists".*¹¹³

És per això que va fugir el 1947 a causa, tal i com ell ens manifestà, de "la inconformitat amb el règim. Jo no el vaig acceptar mai. Com l'havia d'acceptar quan havia estat sis anys privat de llibertat on vaig passar calamitats, amb fam i misèria i després dos anys de mili?. Jo hauria fugit encara que fos nedant".¹¹⁴

En Gabriel se'n va anar amb un llaüt, juntament amb la seva germana Margalida, un mallorquí anomenat Joan Pascual, i un eivissenc del que tan sols recorda el nom: Joan.

Un cas molt semblant és el del socialista Guillem Vicens Nicolau -Graci-. Guillem Vicens, nascut a Felanitx el 1902, als 16 anys emigrà a l'Havana, on aprengué l'ofici de fuster. Posteriorment, quan tornà a Mallorca s'instal·là a Calvià, on va obrir una fusteria. Des d'aleshores va desenvolupar una vida política i associativa molt intensa. Era membre de la Societat de Socors Mutus *Unión Obrera de Calvià*, i, durant la Segona República fou el tinent de batlle i tresorer de l'Ajuntament de Calvià. Als pocs dies de la sublevació militar fou dels primers calvianers detinguts i empresonats al castell i, posteriorment, conegué diversos centres de reclusió: Campos, Felanitx i Regana. La seva família també fou represaliada pels feixistes, per la qual cosa se n'anaren a viure a Palma. El 1948, Guillem Vicens decidí fugir de l'illa i exiliar-se a Alger.¹¹⁵

Molts esquerrans en sortir de la presó tenien problemes per trobar feina, a alguns els obligaren a desterrar-se del seu poble i havien de fixar la residència a un altre indret. Per contra, Alger els oferia allò que la seva terra sota un context de precarietat econòmica i de manca de llibertats polítiques els negava.

En aquest cas ens trobam amb un exili relativament voluntari, és a dir, la causa de la sortida no era el perill o amenaça de presidi o represàlia política, sinó el descontent i el desencís polític que es barrejava amb la precarietat i mancances de tot tipus dels anys quaranta.

També n'hi va haver que marxaren a Alger per no haver de fer el servei militar. En aquells moments el servei militar era molt llarg i durava un parell d'anys. Per això no tothom estava disposat a fer-lo i fugir a Alger era una sol·lució.

Juntament en aquest exili voluntari, en trobam un altre de forçós que també marxa a Alger. De fet, és habitual trobar embarcacions que porten aquells que marxen voluntàriament amb aquells que per motius polítics eren perseguits per les autoritats. Aquest és el cas d'una embarcació que va sortir des del Molinar -Palma-, amb Mario Ortega Cano, Pedro Salas, Company, Juan Guevara, Espasa i Joan Mas i Ballester a dins. Cadascú tenia un motiu parti-

¹¹³ Riera Sorell, Gabriel: *Crònica d'un presoner mallorquí als camps de concentració (1936-1942)*, El Tall, Palma, 1991, p. 85.

¹¹⁴ Entrevista a Gabriel Riera Sorell, Son Cladera -Palma-, 3 de juliol de 2002.

¹¹⁵ Ramón Lidón, Mateu: "Mestre Guillem -Graci-. In memoriam". *L'Olla*, núm. 6, Calvià, febrer de 1997, p. 12.

¹¹² Entrevista a Gabriel Riera Sorell, Son Cladera -Palma-, 3 de juliol de 2002.

cular pel qual marxar de l'illa. Mario Ortega era d'ideologia esquerrana, però sense cap tipus de militància, i no es trobava a gust en el context de postguerra. Pedro Salas, Guevara i Espasa eren fills de carrabiners que havien estat durant la República a Eivissa, i tots ells també eren d'esquerrers.¹¹⁶ A més, Guevara es va fer desertor del servei militar.¹¹⁷ De fet, probablement es tractava dels fills dels carrabiners Joan Baptista Espasa Albi i Juan Guevara Martínez. Aquests dos carabiners, naturals de Xàvia -Alacant-, i Carcelén -Albacete-, eren membres de l'organització antifranquista Agrupació Forces Armades de la República Espanyola -AFARE-. Ambdós foren detinguts el 2 d'abril de 1948.

En Joan Mas Ballester, era el que tenia més motius per fugir. Durant la Segona República havia estat membre del Partit Comunista i en iniciar-se la Guerra Civil, com tants d'altres, va haver d'amagar-se. En aquest cas, en Joan Mas -fuster de professió-, hi va estar catorze anys sense que les forces d'ordre franquistes el poguessin enxampar. De fet, s'havia amagat a foravila, concretament al nord, a l'hort de Can Coixant de Campos, on va buidar un tros de paret de la casa per a construir el seu refugi. Durant tot aquest temps, tot i que el cercaren amb molta insistència, mai no el trobaren. El seu company Josep Ballester, també de Campos li organitzà la fugida, perquè com explicà anys després "s'havia confiat molt i havia gent que l'havia vist. Jo hi anava qualche vespre a veure'l i li ho vaig preparar per patir. El vaig fer tallar-se els cabells, i afaitar-se, que feia molt que no s'arreglava li vaig enviar un cotxe que el dugués a la barca que partia d'Andratx. Al cap de devers un any vaig partir jo."¹¹⁸

El testimoni de Mario Ortega¹¹⁹ il·lustra l'ambient que es trobaren una vegada arribats a Alger i el paper que hi jugaren els antics emigrants econòmics i la colònia d'exiliats, tant de les Balears com de la resta de l'Estat, que s'hi havia anat congregant:

"Allà hi havia molts exiliats. Jo t'explicaré; quan arribarem a Alger el contrabandista que ens hi va dur ens digué que ens portaria a un poble on hi havia molts espanyols emigrats per la Guerra Civil. Aquest poble es deia Buarún i es trobava a uns quaranta quilòmetres de la capital. Record que hi havia formenterens i eivissencs que havien fugit per la guerra.

Quan arribarem al port, la barca ens deixà i partí tot d'una. No sabíem què fer. Sens acostà un home que ens xerrà en perfecte mallorquí, que ens demanava on era el género. Noltros li diguerem que l'únic gènere erem noltros mateixos que fugíem d'Espanya i del règim de'n Franco. Llavors ens va dir que no ens moguéssim i va tornar amb un grup d'homes. Un d'ells era el seu pare, dos eivissencs, i tres de Formentera. Varem començar a xerrar (...) i va resultar que coneixien als pares dels carabiners d'Eivissa. De seguida ens acolliren molt bé i aquell vespre ens dugueren a un garatge i ens donaren sopar; concretament

capses de gamba, mantecquilla, i també una lona per poder dormir bé.

La notícia es va córrer com la pólvora (...). El dia següent vengueren un caramull d'espanyols, alguns d'ells ens donaren diners. També vengueren un grup de comunistes espanyols i ens començaren a fer tantes preguntes que gairebé pareixien una policia. Ens deien que erem fascistes espies enviats per en Franco.

Estarem tres dies en aquell poble, que ens tractaren la mar de bé. Als tres dies vengué la policia de contraespionatge d'Alger. Ens dugueren a la capital i ens foteren a un calaboso. Record que era el dia 10 de novembre, i com a l'endemà dia 11 era l'armistici de la guerra del 14, festa nacional, que aquell any era divendres, per això estarem divendres, dissabte i diumenge al calabosso. El dilluns dematí ens dugueren a la central de contraespionatge. Els meus companys indicaren que havien fugit per qüestions de política, que no estavem a gust. Jo els vaig explicar que havia tengut un germà a la presó. Passarem tot un dia a la policia; vengà xerrar, vengà xerrar. N'hi havia un que feia d'interpret, xerrava un castellà perfecte.

A la tarda, ens digueren "què fareu?, teniu diners?, idò sortiu d'aquí, agafau el tranvia, i al final de la línia hi ha el bar García, que està ple d'espanyols. Arribau allà i vos feis conèixer. Vàrem arribar allà i començàrem a xerrar espanyol. Tots els que eren comunistes varen sortir perquè ens prenién per espies de'n Franco. En canvi, ens ajudaren els de la CNT, n'hi va haver un que nomia Felipe que ens donà 1.000 francs per començar".¹²⁰

Un altre grup d'exiliats que es dirigí cap aquest indret, estigué constituït per aquells que participaren en les diverses organitzacions antifranquistes clandestines. Els membres o militants d'aquests col·lectius en ésser descoberts i identificats per la policia, foren objecte d'una important repressió que culminà amb l'empresonament d'alguns dels seus integrants. Els que no foren agafats fugiren majoritàriament a Alger, per evitar el probable empresonament i també per evitar els mètodes que s'empraven a les comissaries de la policia franquista per fer-los parlar.¹²¹

Pati de butaques del saló d'actes de l'Orfeó Espanyol d'Alger.

¹¹⁶ Entrevista a Mario Ortega Cano, Establiments -Palma-, 9 de juliol de 2002.

¹¹⁷ Entrevista a Gabriel Riera Sorrell, Son Cladera -Palma-, 3 de juliol de 2002.

¹¹⁸ Huguet, Damià: *Les files netes*, ed. Moll, Palma, 1996, p. 180-183. Vegeu també Massot i Muntaner, Josep: *Els escriptors i la Guerra Civil a les Illes Balears*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 20.

¹¹⁹ Mario Ortega Cano va néixer el 1926 a Madrid, però des dels tres anys va viure a Mallorca. El seu germà, a causa de la seva ideologia va ésser empresonat durant la Guerra Civil.

¹²⁰ Entrevista a Mario Ortega Cano, Establiments -Palma-, 9 de juliol de 2002.

Jaume Serra, Maria Magdalena Nebot i Ramon Sahuquillo.

Un dels casos més destacats és el de Serafí Nebot Pasqual i la seva esposa Maria Vaquer Moll, ambdós de Capdepera. Durant la Segona República havien dut a terme una intensa activitat política a Capdepera. Maria Vaquer el 1931 fou presidenta de l'Agrupació Socialista de Capdepera. Va destacar en el terreny del feminisme, i publicà bona part de les seves reivindicacions al setmanari socialista *El Obrero Balear*. En iniciar-se la Guerra Civil, foren represaliats. Serafí va aconseguir fugir amb una barca cap a Menorca, on prengué part en el Secretariat Antifeixista de Mallorca a Menorca. En entrar les tropes de l'exèrcit Nacional no va poder embarcar-se al vaixell anglès que evacuà molts menorquins i mallorquins, i fou detingut i empresonat a la Mola (Menorca). Posteriorment estigué a Formentera, València i Alcoi. Maria per la seva banda estigué empresonada, amb la condemna de pena de mort, a Can Sales de Palma, però posteriorment aquesta pena fou commutada per set anys de presó. Ambdós sortiren en llibertat el 1943. La seva filla, Magdalena Nebot, ho conta així:

“El meu pare decideix en sortir de la presó posar-se a treballar i tornar a començar. Vàrem estar devers un any tranquils. El meu padrí el temps que ell havia estat a la presó li havia guardat la mula i mon pare va començar a fer feina al camp. Quan varen tirar papeletes els més joves, les autoritats varen cridar tots el més vells que aleshores estaven en llibertat provisional. I, és clar, vengueren a cercar mon pare, en Joan Albertí Moll, en [Manuel] Morales i d'altres majors que estaven en llibertat provisional.”¹²²

Efectivament, Capdepera fou un dels pobles on s'estructurà en el decenni dels quaranta un comitè local del Partit Comunista. Sobre les octavetes a la que fa referència el testimoni oral anterior, s'ha constatat l'existència de propaganda clandestina en aquest municipi, especialment a partir de 1945. Aleshores, sembla ésser que una de les activitats més freqüents era llançar al carrer octavetes amb contingut contrari al Règim.¹²³

Aleshores Serafí es va haver d'amagar. Magdalena recorda que la Guàrdia Civil anava a casa seva a cercar-lo a causa de les delacions que alguns aventuraven a fer. Va estar amagat devers tres anys i la família l'havia de mantenir. La seva mare feia de sastressa i la resta de la família feia feina per tirar endavant. La mateixa Magdalena compaginava els estudis primaris els matins i el treball de sastressa a les tardes. D'aquesta manera ens conta que “el meu

pare no tenia cap sortida i se n'anà a fer de contraban a Alger. No li quedava més remei que sortir d'Espanya. Nosaltres ja feia temps que li cercàvem la manera de fugir, però era una cosa molt delicada. Si et trobaven amb un fugitiu era anar-se'n directes a la presó. En canvi si et trobaven amb un sac de bessó no era tan delicat. Així, vàrem trobar un patró, que nomia Vera que el va passar a Alger. Concretament a final del 1947. A Alger, com anava d'estraperlo, ja tenia contactes mallorquins que també feien estraperlo i el varen ajudar. Li varen trobar feina de fuster”.¹²⁴

Aquest testimoni és un exemple de la importància que tenia el món del contraban a l'indret nordafricà i l'atracció que suposava per molts dels que no tenien expectatives laborals en el decenni dels quaranta.

Solia ésser habitual que els que havien aconseguit passar a Alger sol·licitassin a les autoritats les *cartas de llamada*, és a dir un document que permetia reclamar la sortida dels fills i esposa dels refugiats a Alger. Aquesta petició solia ésser denegada amb l'argument que els motius alegats no eren admesos per tractar-se de fugitius de la justícia espanyola. És per això que molts familiars directes dels que ja eren a Alger, davant la impossibilitat de sortir de manera legal de l'Estat, optaren per fugir de manera clandestina. Això fou el que feren Maria Vaquer i la seva filla Maria Magdalena Nebot. Anteriorment ho havia intentat el fill del matrimoni i germà de Magdalena, Antoni, qui es féu a la mar amb l'amo Antoni -Niu-, també de Capdepera, que havia estat empresonat a Formentera amb Serafí Nebot. En aquesta ocasió, l'intent d'evasió no tengué èxit i varen estar perduts a la mar durant gairebé una setmana, fins que, en un estat físic lamentable, aconseguiren arribar a la costa de Ses Salines. Aquest fet no va impedir que la mare i la seva germana, el 1951, es fessin a la mar per reunir-se amb Serafí:

“Quan vàrem veure que no ens permetien sortir d'Espanya, decidírem, la meva mare i jo, sortir també amb barca. El meu pare estava en contacte amb la gent que feia contrabando i decidíren en un dels seus viatges portar-nos, a Alger. Ho intentarem una vegada des del Molinar, però haguerem de tornar enrera...no sé si la barca no va anar bé. Després sortírem un altre dia des de Santanyí. Em vestíren amb uns pantalons d'al·lot. Record que vaig haver de fer les passes grosses per parèixer en la distància un al·lot.”

Aquestes expedicions, fetes, tal i com hem esmentat, mitjançant llaüts, tenien un elevat contingut de risc. Diferents testimonis orals ens han comentat les dificultats patides per poder arribar a terra ferma al nord d'Àfrica. Les corrents marines, les condicions atmosfèriques i la precarietat d'algunes embarcacions convertien les expedicions en perilloses aventures. Jaume Serra Obrador, que es féu a la mar amb un llaüt juntament amb disset persones més, va explicar que varen estar uns quants dies a la mar, se'ls va incendiar la barca i se'ls va trencar el timó.¹²⁵

¹²¹ Sobre els orígens i desenvolupament dels grups antifranquistes vegeu els treballs de David Ginard Féron i molt especialment *La resistència antifranquista a Mallorca* (1939-1948), Edicions Documenta Balear, Palma, 1991 i *L'esquerra mallorquina i el franquisme*, Edicions Documenta Balear, Palma, 1994.

¹²² Entrevista a Maria Magdalena Nebot Vaquer, Palma, 11 de juliol de 2002.

¹²³ Ginard Féron, David (1991). Op. Cit., nota 121, p. 70-71.

¹²⁴ Entrevista a Maria Magdalena Nebot Vaquer, Palma, 11 de juliol de 2002.

¹²⁵ Ginard, David Op. Cit., nota 121, p. 92.

Magdalena Nebot recorda que necessità dos dies per arribar a Alger a causa de la mala mar, que impedia que el llaüt s'apropàs a la costa:

*“Quan vàrem ésser a Alger, el bot va davallar i allà ja varem veure les senyals dels que ens esperàven. Però el bot no va poder tornar a causa de les ones, i, és clar, una barca sense bot no serveix per res perquè ningú podia baixar. Discutirem el que havíem de fer. A l'endemà vespre tornàrem anar al mateix indret a veure si ens feien senyals, però no vàrem veure res i vàrem estar esperant. El vespre haguérem de tornar cap a alta mar perquè de dia no ens podien veure des de la costa i ens haguessin agafat a tots. Es va posar a fer molt mal temps i pensarem tornar a Mallorca. Gairebé tots es marejaren. Els homes es reuniren per decidir el què havíem de fer; alguns opinaven que si tornàvem i els agafaven amb les dones els tencarien a la presó. Al final decidiren tornar cap a Alger i en Pau, que era un dels que feia contrabando, ens digué que el deixàssim al port de Dellis i intentaria arribar-hi nedant. Si ho aconseguia ens vendria a cercar. Ens acostarem tant com poguerem a les roques i es tirà a la mar. L'endemà vespre ja ens esperava amb els que havien de descarregar la barca.”*¹²⁶

D'altres embarcacions no tenguéren tanta sort i varen haver de tornar a Mallorca. El 12 de maig de 1948, ingressaren a la presó vuit persones que no havien aconseguit arribar a Alger i tornaren a les costes illenques. En aquesta barca hi havia el mestre felanitxer Antoni Llodrà Tellades.¹²⁷

Un cas molt semblant al de Serafi Nebot fou el de Gabriel Mairata Martorell, de Caimari -municipi de Selva-. Gabriel Mairata també va estar tancat a Formentera i, en sortir, va participar en diferents activitats antifranquistes, sembla ésser que amb els comunistes. El 1948, algú el va delatar i es va amagar durant un mes i mig fins que va trobar la manera de trobar un llaüt que el portàs a Alger. En aquest mateix any es va produir la desarticulació i detenció d'un bon nombre de militants antifranquistes, fet que motivà nombroses expedicions dels que havien aconseguit escapolir-se de la policia. Alguns d'ells foren Jaume Serra Obrador, de les Joventuts Socialistes Unificades, que va fugir cap a Alger el 6 de juny amb disset persones més, entre els que hi havia Francesc Pichaco Hernández i Josep Ballester Puigserver. Ballester era de Campos, picapedrer de professió i militant del Partit Comunista. Durant la Guerra Civil estigué empresonat a Can Mir de Palma, al Castell de Bellver -on feu treballs forçats-, i finalment a un camp de presoners de Pollença. En sortir de la presó organitzà la fugida de l'esmentat Joan Mas, i posteriorment fugí ell.¹²⁸

Altres comunistes que es feren a la mar amb èxit foren Rafel Cifre, Sebastià Pérez, i Gabriel Gomila. Els dos darrers de Lluçmajor.

¹²⁶ Entrevista a Maria Magdalena Nebot Vaquer, Palma, 11 de juliol de 2002.

¹²⁷ Ginard, David Op. Cit, nota 121, p. 93.

¹²⁸ Covas Sebastià: "L'amo en Pep Ballester". *Ressò*, Campos, núm. 79, abril de 1996, p. 18-20.

Un altre militant antifranquista, concretament de la CNT, que fugí cap a Alger, fou Joan Gelabert Vallori. Arran d'una agafada de militants d'aquesta organització el 1946, va fugir cap Alger, on hi va estar molt poc temps perquè passà a França, on romangué devers un any. El setembre de 1947, tornà voluntàriament a Mallorca, i fou detingut.

Disposam d'algunes referències de Pau Mulet¹²⁹, qui probablement militava a ERB que també s'exilià a Alger als anys quaranta. David Ginard, mitjançant alguns testimonis orals va saber que era un picapedrer del barri dels Hostalets, procedència que ens l'han confirmat d'altres testimonis que el conegueren a Alger. La seva participació en activitats clandestines en les forces d'oposició antifranquistes l'obligaren a fugir a Barcelona¹³⁰ i sembla ésser que des d'allà viatjà a Alger. Pau Mulet, mai no tornà a Mallorca ja que hi va morir.¹³¹

Generalment, quan aquestes expedicions arribaven a Alger, la policia els retenia i els posava a disposició dels serveis de contraespionatge. En alguns casos els tancaven a la presó, i en d'altres, eren amollats de seguida. Serafi Nebot va estar tancat un mes.¹³² D'altres, com en Mario Ortega, Joan Mas, Guevara, Espasa, i Pedro Salas, hi varen estar tan sols uns dies.¹³³ Jaume Serra, Pep Ballester i Francesc Pichaco, juntament amb els altres expedicionaris, quan varen desembarcar a Colea, a devers cinquanta quilòmetres d'Alger, foren empresonats i després els traslladaren a la presó de Blida, on hi romangueren un mes i mig.¹³⁴

Gabriel Riera Sorell ens comentà que "Arribàrem a una ciutat que es deia Cherchell, que està a uns 100 quilòmetres d'Alger. I res, varem trobar un moret jove i amb el poc francès que havia après a la presó li vaig demanar on era la policia. Ens hi va acompanyar. A la comissaria ens tractaren la mar de bé. Vàrem demanar el dret d'asil i ens el concediren aviat."¹³⁵

Els exiliats d'Alger no tenguéren gaires problemes per adaptar-se a la nova vida. Generalment d'altres refugiats i emigrants econòmics illencs els ajudaren. La primera nit solien instal·lar-se de manera provisional, però de seguida els cercaven feina i els col·locaven en diferents empreses en funció de les seves professions i aptituds que ells mateixos demostraven. Mario Ortega va començar a treballar de sabater, però aviat prosperà. A les nits va

Grup de Mallorquins a Alger. Guillem Vicens és el primer de l'esquerra.

¹²⁹ Probablement es tracta de Pau Mulet Pons que pertanyia a l'organització clandestina Aliança Nacional de Forces Democràtiques i de qui fa referència David Ginard. Vegeu Ginard Féron, David: *L'oposició antifranquista i els comunistes mallorquins (1939-1977)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998.

¹³⁰ Ginard Féron, David. *Op. Cit*, nota 122, p. 52.

¹³¹ Entrevista a Gabriel Riera Sorell, Son Cladera -Palma-, 3 de juliol de 2002. Testimoni epistolar de RS, Bagneux -França-, 29 de juliol de 2002.

¹³² Entrevista a Maria Magdalena Nebot Vaquer, Palma, 11 de juliol de 2002.

¹³³ Entrevista a Mario Ortega Cano, Establiments -Palma-, 9 de juliol de 2002.

¹³⁴ Ginard, David Op. Cit, nota 121, p. 92.

¹³⁵ Entrevista a Gabriel Riera Sorell, Son Cladera -Palma-, 3 de juliol de 2002.

poder anar a l'escola d'arts i oficis, on aprengué a fer de patronista i modelista, cosa que li va permetre trobar una feina millor. Anys més tard, va posar un taller de sabates pel seu compte, amb l'ajuda del seu sogre, on fabricaven sabates de luxe per a senyores. El seu sogre, Daquino Barquero Barquero, socialista de Quintana de la Serena -Badajoz-, havia fugit d'Alacant en entrar-hi les tropes franquistes.

Gabriel Riera Sorell a Mallorca treballava de ferrer, concretament a l'empresa Dragados y Construcciones. Una vegada a Alger, va seguir amb aquesta professió, al departament de Constantin, on hi va estar tres anys, i tres més en la construcció de l'estació marítima d'Alger. Posteriorment passà a una altra empresa, també de ferreria, on fou l'encarregat. Ell mateix, ens explicà que "com a exiliat i emigrant, em vaig sentir molt bé. Mai no em vaig sentir rebutjat, i, fins i tot, vaig aprendre molt bé el francès."¹³⁶ El coneixement d'aquest idioma féu que una vegada a Mallorca, impartís classes de francès durant dos cursos a Valldemossa, concretament entre 1978 i 1980.

Guillem Vicens Nicolau, una vegada a Alger, es va dedicar a la professió que havia dut a terme durant tota la seva vida: la de fuster. Rafel Cifre va obrir una ferreteria, on treballà inicialment Jaume Serra. Posteriorment, Serra treballà de guixaina, professió a la que es dedicaria a París, quan va sortir d'Alger. N'Antoni Company, de Consell, treballà de miner i en Ramon Sahuquillo Rueda -un comunista natural de Castella La Manxa, però que havia viscut a Santanyí- va obrir un forn a Alger. Maria Moll i Magdalena Nebot varen arribar a Alger gairebé sense res. El pare de Magdalena havia invertit bona part dels seus estalvis en pagar al contrabandista que els havia duit a Alger per tal de reunir la família. A més, una vegada arribat a Alger, la policia va intervenir el seu equipatge, de manera que varen quedar sense res. Aleshores varen tenir la sort de disposar de l'ajuda d'Esperança Morro -Madame Morro-, qui els proporcionà allotjament i roba fins que s'instal·laren. La família Morro estava ben situada econòmicament, gràcies a l'explotació d'una fàbrica de sabates. El testimoni de Magdalena Nebot il·lustra la importància de la solidaritat en moments difícils:

*"Tot d'una vaig trobar feina. En frente de ca Madame Morro hi havia un sastre que feia americanes i mumare va dir que aquesta era una bona ocasió per aprendre bé l'ofici de fer americanes. Els calçons i camises ja ho dominava però era important aprendre bé a fer americanes. Era un jueu que al cap d'un any i mig es va posar malalt de tuberculosi i el se'n varen dur. Aleshores vaig quedar sense feina però em va dir que no passàs pena perquè jo ho diré a qualcú. Vaig sortir de ca seva i l'endemà ja tenia feina de cosir a una altra banda."*¹³⁷

D'altres no varen tenir tanta sort. Joan Mas i Ballester, quan feia poc que havia arribat, primer va treballar de fuster, però va emmalaltir i morí a causa d'un tifus.¹³⁸

Amb tot, en conjunt, les condicions en les que aquests exiliats varen viure a Alger foren acceptables i, fins i tot, en alguns casos molt millors a les de l'Espanya autàrquica. Per això,

alguns procuraren que els seus parents més directes seguissin les seves passes i anassin a Alger. Això és el que feu Gabriel Riera Sorell, que -com ens explicà- quan comparava la seva situació de relativa folgança a Alger i les penúries que passava la seva família a Mallorca no parà fins que els convencé perquè es fessin a la mar. Els seus pares i el seu germà petit s'embarcaren clandestinament amb un contrabandista que els permete reunir-se al país nordafricà.¹³⁹

Els espanyols vivien al barri de Bab-el Lued, que en àrab vol dir riu, i també a la Basetta. Gabriel Riera recorda que vivia a un barri residencial, concretament a una vivenda que li proporcionava l'empresa per a la qual treballava.

En relació al nivell de vida un dels exiliats amb el que hem mantingut correspondència, a qui anomenarem RS¹⁴⁰, afirmà: *"Esto era el ambiente del exilio: todos más o menos trabajaban y vivían, unos mejor otros peor, pero el pueblo de España pasaba hambre, necesidad, miseria y persecución."*¹⁴¹

La colònia d'illencs establerta a Alger es va relacionar intensament, de manera que allà s'establiren amistats, casaments i relacions laborals estables. De fet, aquests vincles en molts casos varen continuar una vegada iniciat el retorn. És més, molts abans de tornar definitivament a les Balears, a causa de la inestabilitat política que es vivia a Algèria, s'establiren a França, on continuaren les relacions. Els matrimonis que es varen dur a terme a Alger foren per la via civil, la qual cosa va donar lloc a més d'un mal de cap en el moment de tornar a les illes. Aleshores el govern franquista no reconeixia els matrimonis duts a terme civilment, per la qual cosa els nous retornats es trobaven en que el seu estat civil a Espanya era diferent al d'Alger.

Gabriel Riera Sorell, que es va casar a Alger amb Àngela Sánchez, una al·lota d'origen espanyol, quan va tornar a Mallorca el 1962, hagué d'esperar al restabliment de la democràcia per legalitzar el seu matrimoni.¹⁴² Mario Ortega Cano recorda que va haver d'insistir molt al consolat espanyol perquè al seu passaport hi constàs la condició de casat amb Rosa Barquero.¹⁴³

Els espanyols residents a Alger varen constituir una societat recreativa anomenada *El Orfeón Español* -els mallorquins l'anomenaven s'Orfeo-. Aquesta societat estava ubicada a

Maria Magdalena Nebot en una actuació teatral a l'Orfeo espanyol el 1954.

¹³⁶ Entrevista a Gabriel Riera Sorell, Son Cladera -Palma-, 3 de juliol de 2002.

¹³⁷ Entrevista a Maria Magdalena Nebot Vaquer, Palma, 11 de juliol de 2002.

¹³⁸ Covas Sebastià: "L'amo en Pep Ballester". Ressò, Campos, núm. 79, abril de 1996, p. 18-20.

¹³⁹ Entrevista a Gabriel Riera Sorell, Son Cladera -Palma- 17 d'agost de 2002.

¹⁴⁰ Aquest informador amb el que hem mantingut correspondència ens ha pregat que obviem el seu nom per raons familiars.

¹⁴¹ Testimoni epistolar de RS, Bagneux -França-, 29 de juliol de 2002.

¹⁴² Entrevista a Gabriel Riera Sorell, Son Cladera -Palma-, 3 de juliol de 2002.

¹⁴³ Entrevista a Mario Ortega Cano, Establiments -Palma-, 9 de juliol de 2002.

l'esmentat barri de Bab-el ued, vora el cinema Trianón -molt freqüentat també pels espanyols, on hi havia un orfeó, grups de teatre, i els caps de setmana hi feien balls. De fet, aquest fou un dels punts de trobada més importants dels espanyols, on molts s'hi trobaven no sols per gaudir de l'esbarjo sinó també per parlar de política. De fet, era un dels llocs de trobada de tots aquells espanyols d'ideologia esquerrana. Sembla ésser que per aquest motiu varen arribar a clausurar aquesta entitat.

Els que varen dur a terme major activitat política foren els comunistes, on hi militava Jaume Serra Obrador, Francisco Pichaco i Ramón Sahuquillo. Aquest darrer havia arribat a les illes procedent d'Albacete, quan va sortir de la presó amb la condició de desterrat. La seva família fou molt represaliada, i fins i tot alguns germans seus foren afusellats. Es va instal·lar a Santanyí, on trobà parella i fugí cap a Alger. De fet, fou un dels comunistes més actius a l'exili.

Coneixem també la militància de Mario Ortega, concretament a la CNT. Aquest testimoni ens donà notícia de les divergències a Alger dels cenetistes amb els comunistes.

El testimoni que anomenam RS, que residia a Mallorca, membre del Partit Comunista, en el qual encara hi milita a França, ens descriví la desunió existent entre els exiliats d'Alger: *"En cuanto al ambiente: ituve una gran desilusión! todos los partidos políticos estaban divididos pero el que más luchaba por la liberación del franquismo, era el Partido Comunista, las reuniones se tenían en diversos sitios porque estaba fuera de la ley. (...) Después el ambiente, que fuese en Argel o en Francia, era 'cada uno por su lado' no hubo manera de hacer la unión".*¹⁴⁴

La desunió i divisió entre partits i centrals sindicals, existent durant la República i que no varen desaparèixer durant la guerra civil espanyola afloraven una vegada més a l'exili.

RS ens ha informat que va voler formar una associació per ajudar els ciutadans de l'Estat espanyol que fugien: *"En lo que se refiere a la organización que yo quería formar esto lo pensamos con otro amigo. Era para cuando llegase algun camarada darle lo más necesario y al mismo tiempo ofrecerle nuestra amistad y decirle que no estaba solo en tierra extraña".* Això no fou possible donat que d'altres membres del partit comunista pensaven que el que els calia era restar a Espanya per organitzar la lluita antifranquista.¹⁴⁵

Els exiliats espanyols solien passar junts la diada del primer de Maig, generalment llogaven un autocar perquè els dugués a la platja, concretament a la Sidiferuix. Mitjançant documentació fotogràfica a la que hem tengut accés hem pogut observar que es tractava d'una diada amb una participació multitudinària.

En els anys cinquanta, l'auge del nacionalisme algerià era un fet ben evident. L'adopció, el 1947, d'un nou Estatut per Algèria no va reduir la tensió. Els europeus residents a Algèria tenien la mateixa representació política que els algerians, tot i ésser un grup molt més reduït. Molts illencs eren receptius a les demandes que plantejaven els algerians, i més especialment aquells que hi havien anat per evitar la persecució política franquista. Ara bé, als ulls dels nadius, tots els europeus eren potencialment enemics: "Quan et veien, als seus ulls sempre eres europeu, malgrat que els enteníem. Nosaltres trobavem que era molt raonable el que

demanaven els musulmans. Que volien la independència? que se'ls donàs!... Feien feina quatre mesos i no podien cobrar les ajudes familiars quan precisament eren els que tenien més fills. Amb una paraula, els amos eren els francesos."¹⁴⁶

Tots els testimonis orals coincideixen en assenyalar que amb els musulmans que tenien relació, bé de veïnatge, bé laboral o d'amistat, no hi tenien cap problema, perquè sabien com pensar. Els problemes sorgien quan, generalment per motius laborals, s'havien de desplaçar a altres barris o a altres localitats on eren desconeguts i passaven a formar part del conjunt d'europeus considerats enemics i anomenats *pieds noirs*. Ben aviat augmentà la tensió i els aldarulls i atemptats cada vegada s'acostaren més. El testimoni de Mario Ortega és molt explícit en aquest sentit perquè reflecteix el pensament i els temors de molts dels europeus residents aleshores a Alger:

*"Record una revolució que va començar l'1 de novembre de l'any 1955. Llavors jo li vaig dir a la meva dona que havien donat la independència a Tùnez i al Marroc i que nosaltres estàvem enmig. Això no té remei, ens hem d'anar. Continuament hi havia atemptats. La meva dona era modista i anava a les cases; clar, anava al centre i allò era molt perillós, fins i tot hi va haver atemptats vora casa nostra. Vaig dir a la meva dona: aquesta guerra no és meva, i com no és meva ens hem d'anar. Vaig dir al meu sogre que ens n'anavem la meva dona i jo i em va tractar de boig donat que creia que encara hi havia porvenir."*¹⁴⁷

Efectivament, els fet als que es refereix el nostre testimoni són els "fets d'Algèria", quan els nacionalistes varen organitzar un nombre d'atemptats espectacular. En opinió de Gabriel Riera, en molts casos fou la por allò que féu fugir molts dels estrangers d'Algèria. Molts pensaven que era probable que la venjança dels algerians fos molt violenta a causa del comportament que havien tengut els francesos durant anys.¹⁴⁸ Alguns dels que marxaren abans del conflicte varen salvar bona part de les seves pertences i estalvis. D'altres que decidiren allargar la residència a Alger, ens digué Mario Ortega, que varen venir "amb una mà davant i l'altre darrera. De fet, això és el que li va succeir al seu sogre, quan un matí va anar a obrir el seu taller i va veure que l'havien ocupat". És aquí quan bona part dels europeus decidiren tornar i alguns d'ells passaren a França i d'altres tornaren a Mallorca no sense haver hagut de solucionar i regularitzar la seva situació legal. Generalment en arribar a Mallorca el Govern Civil retenia el passaport i constatava si les causes de la fugida havien estat motivades per un delictes de sang. A partir d'aquest tràmit es podia regularitzar la seva situació i fixar la residència a Balears.

¹⁴⁴ Testimoni espistolar de RS, Bagneux -França-, 29 de juliol de 2002.

¹⁴⁵ *Ibidem*.

¹⁴⁶ Entrevista a Maria Magdalena Nebot Vaquer, Palma, 11 de juliol de 2002.

¹⁴⁷ Entrevista a Mario Ortega Cano, Establiments -Palma-, 9 de juliol de 2002.

¹⁴⁸ Entrevista a Gabriel Riera Sorell, Son Cladera -Palma-, 3 de juliol de 2002.

8. EVADITS I EXILIATS A ITÀLIA I ALTRES

ESTATS EUROPEUS

Com hem explicat, el socialista Jaume Matas Llinàs i els seus vuit companys, havien intentat fugir de Mallorca en barca el 1939 i havien estat recollits per un vaixell italià i empresonats a Civitavecchia. Poc després, passaren a la presó romana de Regina Coeli. Aïllats en un país hostil, sense conèixer l'idioma, mai no se'ls va obrir un procés i només pogueren pal·liar la seva dissort gràcies a un carceller catalanoparlant de l'Alguer i alguns doblers que els hi varen arribar d'uns amics de Buenos Aires i de la família de Mallorca. L'agost del 1940, foren traslladats a una colònia de desterrament polític a la petita illa de Ventotene, no massa lluny de Nàpols. Ens aquesta illa gaudiren d'una relativa llibertat de moviments i convisqueren amb destacats polítics, com el socialista Sandro Pertini, que arribaria a president de la República Italiana (1978-1985). També hi varen ésser internats italians antifeixistes, veterans de la Guerra d'Espanya, com Luigi Longo. Un dels mallorquins Santiago Coll, aconseguí sortir aviat de la colònia de desterrament perquè fou reclamat per un germana seva que vivia a Cuba i el govern italià acceptà la seva petició. El juny del 1941, Josep Matas fou hospitalitzat a Nàpols a causa d'una lesió pulmonar. Mai no tornaria a Mallorca i desaparegué en la voragine de la segona Guerra Mundial. Per la seva banda, Joan Vallcaneras sol·licità ésser repatriat als representants diplomàtics de l'Espanya franquista i aconseguí passar a Roma. Mentrestant, i a mesura que el front de guerra s'acostava, les condicions de vida dels presos polítics confinats a l'illa de Ventotene eren cada vegada pitjors. L'agost del 1943, l'illa fou evacuada pels italians i els internats que encara hi romanien foren enviats al camp de presoners de Renicci, prop d'Arezzo, a la Toscana.

L'onze de setembre del 1943, els militars italians abandonaren l'esmentat camp de concentració. En un context de caos generalitzat, el petit grup de mallorquins, amb alguns albanesos, fugí del camp i arribà al petit poble d'Anghíari. Poc després, les noves autoritats italianes al servei dels alemanys intentaren tornar a concentrar els fugitius. Jaume Rabassa, esgotat, optà per tornar a Renicci i, probablement fou assassinat pels alemanys durant la seva retirada el 1944. En canvi, Antoni Barceló, Jaume Matas i el seu fill Joan s'amagaren per la muntanya i, amb el suport d'alguns civils italians, pogueren agafar un tren i arribar a Roma. En aquesta ciutat, aconseguiren trobar Vallcaneras, i també sol·licitaren la repatriació, que consideraren un mal menor. EL 15 d'octubre del 1943, els quatre mallorquins aconseguiren abandonar Roma en un comboi especial que evacuava els espanyols, en bona part clergues. En arribar a Port Bou, foren lliurats a les autoritats franquistes. Tancats a la presó Model de Barcelona, a començaments de desembre del 1943 varen ésser traslladats a la presó provincial de Palma. Finalment, el 21 de desembre del 1943, Jaume Matas i els seu fill foren posats en llibertat. Finalitzà així una llarga i penosa odissea iniciada el juliol del 1936.¹⁴⁹

Molt diferent foren els casos de dos destacats intel·lectuals vinculats a Mallorca, el mallorquí Joan Mascaró Fornés i el barceloní afincat a Mallorca Ernest M. Dethorey. El primer havia

impartit classes a Jaffna (Ceilan) i Barcelona (de sànscrit i anglès), però el juliol del 1936 es trobava a Mallorca. Partidari decidit de la llengua catalana, però allunyat de la política activa i amb algunes relacions amb Joan March, Joan Mascaró no fou molestat. Així i tot, escandalitzat pel caràcter espantós de la Guerra Civil a Mallorca, optà per abandonar l'illa. Després de moltes gestions, ell i el seu pare pogueren embarcar al Alger el 7 d'octubre del 1936. Des d'aquesta ciutat, on residia habitualment el seu pare, marxà a Anglaterra on desenvolupà una llarga i fructífera carrera intel·lectual. Morí a Cambridge el 1987.¹⁵⁰

Pel que fa a Ernest M. Dethorey, crític d'art i col·laborador de La Nostra Terra, residia a Suècia des del 1929. Rebutjà la dictadura franquista i el 1944 es nacionalitzà suec.¹⁵¹

¹⁴⁹ Matas, J. O.Cit. nota 24.

¹⁵⁰ Massot, J. Op. Cit., nota 119, p. 9, 62, 128, 209, 231-232 i 417-440. Vegeu així mateix Maimó, Joan: Joan Mascaró i Fornés. Els múltiples espais de la saviesa, UIB, Palma, p. 58-59.

¹⁵¹ Massot, J. Op. Cit., nota 119, p. 231-232

RELACIÓ D'ENTREVISTES

Llorenç Bisbal Romualdo, Palma, 11 de juliol de 2002.
 Miquela Mas Morlà, Campos, 29 d'octubre de 2002.
 Rafel Mas Lledó, Campos 29 d'octubre de 2002
 Maria Ferretjans Hernández, Palma, 22 de juliol de 2001.
 Isabel Coll Martí, Inca, 1 de juliol de 2002.
 Jaume Mas Benavides, Campos, 11 de gener de 2003.
 Josep Oliver Salvà, Selva, 11 de gener de 2003.
 Margalida Llompart, Selva, 11 de gener de 2003.
 Antoni Oliver Massutí, Palma, 4 de juliol de 2002.
 Gabriel Riera Sorell, Son Cladera -Palma-, 3 de juliol de 2002 i 17 d'agost de 2002.
 Mario Ortega Cano, Establiments -Palma-, 9 de juliol de 2002.
 Maria Magdalena Nebot Vaquer, Palma, 11 de juliol de 2002.

BIBLIOGRAFIA

Adrover, Aina i Cabot, Joan: *Felanitx 1931-1939 República, Guerra i Repressió*, Res Publica Edicions, Eivissa.

Alcàraz i Vic, Montserrat: "Miquel Vich, el ciclista del carrer Nou", a *Ressò*, Campos, núm. 77, gener de 1996, p. 18-20.

Albertí Genovart, Benet: *La Guerra Civil a Banyalbufar: A l'ombra de la Falange*, Edicions Documenta Balear, Palma, 1997.

Andreu Vives, Joan i Borràs Reynés, Joan: "Les Balears i Argèlia: anàlisi d'un fet migratori", a *Lluc*, núm. 227, març-abril de 2002.

Borràs Reynés, Joan i Andreu Vives, Joan: "L'emigració balear cap Algèria als anys vint. Analogies i diferències amb altres processos migratoris coetanis", a *XVII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Institut d'Estudis Balearics, Palma.

Buades Crespí, Joan, Manresa Monserrat Maria A. i Mas Barceló Maria A.: *L'emigració balear a la República Dominicana*, Govern Balear, Conselleria de Presidència, Palma.

Buades Crespí, Joan, Manresa Montserrat, Maria A. i Mas Barceló Margalida A.: "La col·lectivitat d'emigrants balears als països del rio de la Plata i la guerra civil espanyola". *El Mirall*,

Palma, núm. 75, p. 32-35.

Castanyer, Joan: "Maria Mayol: Esbós biogràfic i cronologia poètica", a *Randa*, XXXV, 1994, pp. 113-136.

Company Matas, Arnau i Sastre Juan, Mateu: "Conversa amb Amador Jaume Salvà". *Mel i Sucre*, Sant Joan, núm. 92, 93 i 94, febrer, març i abril de 1988, Sant Joan, p. 14-14, 18-21 i 10-14.

Duran Pastor Miquel: *1936 en Mallorca. Repertorio documental y notas establecidas a partir de la Memoria redactada por mateo Nebot Antig*, 4 Volumes, Palma, 1982.

Duran Pastor Miquel: *Responsabilidades políticas e incautación de bienes. Secuelas del desembarco de Bayo en Mallorca (1936-1939)*, Publicaciones del Archivo Duran Pastor, Palma, 1995.

Fresco, Mauricio: *La emigración republicana española: una victoria de México*, Editores asociados, México, 1950.

Ginard Féron, David: *La resistència antifranquista a Mallorca (1939-1948)*, Edicions Documenta Balear, Palma, 1991.

Ginard Féron, David: "Centres de reclusió a la Mallorca en guerra (1936-1939), a *Randa*, 1991, núm. 28, Curial, Barcelona.

Ginard Féron, David: *El moviment obrer de Mallorca i la Guerra Civil (1936-1939)*, Publicacions de l'Abadia de Monserrat, Barcelona, 1999.

Ginard Féron, David: *L'oposició antifranquista i els comunistes mallorquins (1939-1977)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998.

Ginard Féron, David: *El moviment obrer de Mallorca i la Guerra Civil (1936-1939)*, Publicacions de l'Abadia de Monserrat, Barcelona, 1999.

Ginard Féron, David: *L'esquerra mallorquina i el franquisme*, Edicions Documenta Balear, Palma, 1994.

Ginard i Féron, David: *Heriberto Quiñones y el movimiento comunista en España (1931-1942)*, Compañía Literaria-Documenta Balear, Palma-Madrid, 2000.

Maimó, Joan: Joan Mascaró i Fornés. Els múltiples espais de la saviesa, UIB, Palma.

Manent, Albert: *La literatura catalana a l'exili*, Barcelona, 1989.

Massot i Muntaner Josep: *El desembarcament de Bayo a Mallorca. Juliol-setembre de 1936*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987.

Massot i Muntaner, Josep: *Els escriptors i la Guerra Civil a les Illes Balears*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990.

Massot i Muntaner, Josep: *El primer franquisme a Mallorca*, Edicions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996.

Massot i Muntaner Josep: *Es intel·lectuals mallorquins durant el franquisme*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992.

Massot i Muntaner Josep: *Antoni M. Sbert, agitador polític i promotor cultural*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2000.

Massot i Muntaner, Josep: *Aspectes de la Guerra Civil a les Illes Balears*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002.

Murillo Andreu: "Els menorquins al desembarcament de Bayo", Randa, IV (1976),

Murillo Andreu: *La Guerra Civil a Menorca (1936-1939)*, Palma, 1997.

Pons i Llinàs, Nicolau: *Jeroni Alomar Poquet. El capellà mallorquí afusellat pels feixistes el 1937*, Lleonard Muntaner editor, Palma.

Pons i Pons, Damià: "un sollerí afusellat pels nazis". *Lluc*, Palma, número 786, p. 23-24.

Serra, Antoni: *Gabriel Alomar (l'honestedat difícil)*, Ajuntament de Palma, Palma, 1984.
Riera Sorell, Gabriel: *Crònica d'un presoner mallorquí als camps de concentració (1936-1942)*, El Tall, Palma, 1991.

Roig Montserrat: *Els catalans als camps nazis*, Edicions 62, Barcelona, 1977.

Rovira i Virgili, A: *Els darrers dies de la Catalunya republicana*, Edicions Curial, Barcelona, 1976.

Santana Morro, Manel: *La Guerra Civil a Selva. Al recer de la muntanya*, Edicions Documenta Balear, Palma, 1998.

Vidal Jaume, Carme: "Miquela Rovira, una dona positiva i optimista". *El Mirall*, Palma, núme-

ro 77, p. 21-24.

SIGLES EMPRADES EN AQUEST ESTUDI

Confederació Nacional del Treball -CNT-
Esquerra Republicana Balear -ERB-
Esquerra Republicana de Catalunya -ERC-
Federación de Organizaciones de Ayuda a la República -FOARE-
Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles -JARE-
Partit Comunista d'Espanya -PCE-
Partit Socialista Obrer Espanyol -PSOE-
Servicio de Evacuación a los Refugiados Españoles -SERE-
Unió General de Treballadors -UGT-

SEGONA PART

EXILIATS I REFUGIATS DE LES PITIÜSES

I DE MENORCA ARRAN DE LA GUERRA CIVIL

DEL 1936-1939

A Eivissa i Formentera, malgrat la seva reduïda guarnició militar, l'aixecament militar contra les autoritats republicanes triomfà sense trobar resistència el 19 de juliol del 1936. Inicialment, els militants d'esquerres o foren empresonats o es varen amagar als boscos de l'interior d'Eivissa. Aviat s'establí la vigilància d'algunes embarcacions sospitoses de transportar refugiats a la Península i, el primer d'agost, es prohibí la sortida d'embarcacions a motor.¹ Amb tot, quatre persones aconseguiren sortir del port d'Eivissa i arribar a Menorca el 23 de juliol. A més, Just Tur Puget i Agustí Gutiérrez passaren a València comissionats per l'esquerra pitiüsa per reclamar ajuda.

El 7 d'agost arribà a Formentera l'expedició republicana comandada per Bayo i Uribarry, que l'endemà ocupà també Eivissa. Formaven part de l'expedició els esmentats Tur i Gutiérrez així com d'altres eivissencs que, per diverses circumstàncies, es trobaven a la Península el juliol del 1936, com Ramon Medina, Narcís Puget Riquer, Guillem Tuells o Antoni Tur.²

Durant la breu reconquesta republicana (7/9 d'agost de 1936-13 de setembre), les dretes eivissenques patiren una forta repressió que culminà amb la matança dels presos del Castell. Alguns dretans aconseguiren fugir i es refugiaren a Palma, on fomentaren la propaganda franquista. El 16 d'agost, alguns eivissencs i formenterencs partiren com a milicians de l'expedició de Bayo contra els rebels que ocupaven Mallorca. Aquest fou el cas d'Agustí Gutiérrez, Just Tur Puget, Ramon Medina, Siset Puget, Guillem Tuells i Antoni Tur Costa. Posteriorment, aquests destacats esquerrans passaren a Menorca o a la Península, ja que no podien tornar a les Pitiüses. Poc després de la retirada de Bayo, els republicans abandonaren Eivissa i Formentera, que esdevengueren terra de ningú entre el 13 i el 20 de setembre. Aquells dies, dos o tres centenars d'eivissencs i formenterers republicans fugiren per por a les més que pre-visibles represàlies. Partiren en vaixells com l'«Antonio Matutes», el «Cala Marsal» o el «Miguel Pequeño», que el 13 de setembre embarcà 32 formenterers cap a Xàbia (País Valencià). Així mateix, alguns dretans aprofitaren el buit de poder per a refugiar-se a Palma.

¹ PARRÓN GUASCH, Artur (2001): *La Guerra Civil i el primer franquisme a Eivissa i Formentera*. Editorial Mediterrània, Eivissa, pàg. 56. Sobre la Guerra del 1936-1939 a les Pitiüses vegeu també, del mateix autor *la guerra civil a Eivissa i Formentera (1936-1939)*. Documenta Balear, Palma, 2000; així com SERRA, S.; SITJES, A.M. (1981): "El període republicà a Eivissa durant la Guerra Civil". *Randa*, Barcelona, número 12, pàg. 185-221; VALLÈS, Rosa (directora) (1985): *La Guerra Civil a Eivissa i Formentera*. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.

² PARRÓN GUASCH, Artur (2001): Op. Cit. nota 1, pàg. 61. Sobre l'expedició de Bayo, vegeu MASSOT I MUNTANER, Josep (1987): *El desembarcament de Bayo a Mallorca*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat

Posteriorment, ja sota domini franquista, i en el context d'una forta repressió, alguns pititiusos encara aconseguiren escapar. Sembla que aquest fou el cas dels set homes que partiren de la Mola (Formentera) cap a Orà (Algèria) el febrer del 1937³.

Per cert que l'exili afectà, proporcionalment, molt més la petita illa de Formentera, on havia guanyat el Front Popular el febrer del 1936, ja que la dura repressió franquista afectà fins i tot els familiars dels fugitius i persones ben poc compromeses políticament.

Els fugitius pititiusos es refugiaren majoritàriament a València, Barcelona, Menorca i Algèria. A València, per exemple, s'hi instal·là el dirigent socialista Benjamí Costa Bailach i la seva família. Alguns passaren a Barcelona, com Jordi Joan Riquer, que havia estat director de l'Hospital d'Eivissa i del *Diario de Ibiza*. A la ciutat comtal treballà un cert temps al Comissariat de Premsa i Propaganda de la Generalitat de Catalunya⁴. També passaren a Barcelona els mestres Emili García Rovira i la seva esposa Paquita Riera, que ocupà càrrecs en el PSUC i a la Federació Espanyola de Treballadors de l'Ensenyament. Emili García era un valencià resident a Eivissa, antic director de l'escola coneguda com a "Sa Graduada", que havia format part del Comitè de Milícies Antifeixistes d'Eivissa i Formentera. També desenvolupà un paper notable a Catalunya l'advocat, arqueòleg i historiador eivissenc Antoni Planells Ferrer, que el 1938 assolí la graduació de cap sanitari d'un batalló de l'exèrcit republicà.

Entre els refugiats a Menorca, podem esmentar Vicent Ferrer Roig, Joan Guasch Noguera, Josep Marí Tur i Maurici Torres Andinà. Especialment rellevant fou el paper jugat per Antoni Martínez Juliana, que havia estat president de l'esmentat Comitè de Milícies Antifeixistes i, refugiat a Menorca, el gener del 1939 fou elegit secretari provincial del PCE.

Una part dels refugiats a València, Barcelona i Menorca, així com els que es trobaven, per diverses circumstàncies, en altres indrets de la zona republicana el juliol del 1936, es varen exiliar. L'historiador Xicu Lluç ha recopilat els noms de 124 republicans pititiusos exiliats a França o les seves possessions africanes. Inicialment, moltes d'elles varen estar als grans camps de concentració de les platges de Perpinyà. Tot i que hi havia alguns intel·lectuals, la majoria eren persones dels sectors populars, pagesos, pescadors, saliners i treballadors del moll, entre molts d'altres oficis. Bona part d'aquestes persones no pogueren fugir de França i varen haver de fer front als problemes derivats de la guerra i de la llarga ocupació nazi. Entre els que romangueren a França el 1940, almenys vint-i-una persones de les Pititiuses caigueren presoneres dels alemanys i set d'elles perderen la vida en els camps de concentració. Es tracta de Jaume Roig Mayans, Antoni Planells Guasch, Joan Colomar Juan, Josep Riera Mayans, Joan Bonet Ribas, Miquel Costa Yern i Antoni Rosselló Roig, morts tots ells el 1941-1942. Cal indicar que Joan Bonet era un eivissenc que residia a Maó. Entre els deportats a Mauthausen es trobava el polític Agustí Gutiérrez Serra. També n'hi va haver alguns que formaren part dels maquis francesos, com és el cas del formenterer Marià Serra Riera (mort assassinat el 1942) i

dels eivissencs Josep Marí Juan i Joan Guasch Noguera⁵.

D'altra banda, alguns mariners eivissencs s'exiliaren a Algèria, el març del 1939, amb la flota republicana. Alguns aviat tornaren a l'Espanya de Franco, d'altres foren enviats a la França metropolitana. El comandant de marina Joan Marí es va instal·lar a Tunísia, on residí fins al 1956. Un dels exiliats el setembre del 1936, Cosme Marí Noguera, que tenia família a Algèria, es va incorporar el 1942 a les forces armades dels Estats Units⁶.

Gràcies als treballs de Xicu Lluç coneixem els noms d'alguns dels exiliats que romangueren durant tota la Segona Guerra Mundial en terres franceses i que, després de l'alliberament (1944), optaren per quedar-se en aquest estat. Així, Antoni Bonet Tur s'instal·là a Marsella; Antoni Ferrer Clavo residí probablement a Tolosa de Llenguadoc; Just Gutiérrez Serra acabà per instal·lar-se a la petita localitat occitana de Fa; Agustí Gutiérrez Serra residí en una petita localitat prop de París; Bartomeu Marí Escandell arrelà a Castres (Tarn); Joan Torres Ribas s'instal·là a Argenteuil, prop de París; Llorenç Cobos Lluç morí a Perpinyà; i Josep Marí Juan finí a Annecy, a l'Alta Savoia.

A més, coneixem detalladament les vicissituds de Carles Bertazioli Riquer i la seva família gràcies a les memòries del seu fill Ferran Bertazioli Riquer. Aquest republicà també va ésser membre del Comitè de Milícies Antifeixistes d'Eivissa i Formentera i, com tants d'altres, va fugir el setembre del 1936. Es va instal·lar a Barcelona i, el febrer del 1939, començà amb la seva família un exili que, per ell, seria definitiu. Després de passar alguns dies al camp de concentració d'Arlegers, gràcies als seus coneixements de francès, pogueren passar a un camp d'internament a La Guerche, en el centre de França. La tardor del 1939, es frustrà un intent de de passar a Xile, però pogueren sortir del camp i començar una dura vida d'exiliats. Arran de l'ocupació alemanya (1940), la situació empitjorà i varen haver de sobreviure treballant en una base aèria ocupada pels alemanys. L'estiu del 1942, davant el reclutament massiu i forçós de treballadors cap a l'Alemanya, fugiren cap al sud, encara sota control de la França de Vichy. En concret, s'instal·laren a Carpentras, a la Provença, on els temors a ésser detinguts pels alemanys i els seus col·laboradors es perllongà fins a l'estiu del 1944. Carlos Bertazioli morí a l'exili francès i el seu fill Ferran no tornà a Eivissa fins al 1967.

D'altra banda, la sort dels refugiats que no pogueren o no volgueren exiliar-se el 1939 fou diversa, i en alguns casos terriblement dramàtica. El socialista Joan Gómez Ripoll, acabada la guerra, s'embarcà de València cap a Eivissa, on fou detingut i acabà afusellat a Palma cap al 1942. Pel que fa a Joan Morales Cirer, maçó i fundador de la Unió Republicana a Eivissa, morí en una presó de València.

Només una minoria, bàsicament, d'intel·lectuals i polítics, aconseguiren deixar els dominis francesos i aconseguiren fugir a Amèrica, en especial a Mèxic, gràcies als seus mitjans econòmics o als seus contactes. Així, deixaren enrera una Europa en guerra i tot un seguit de penalitats que varen haver d'encarar els que no pogueren travessar l'Atlàntic⁷.

³ Ibidem, pàg. 95. Alguns autors fan pujar a "500 famílies" el nombre de republicans fegitius de setembre del 1936. Vegeu VALLÈS, Rosa (directora) (1985): *La guerra civil a Eivissa i Formentera*. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa; i PLANELLIS, M. (1986): "1936-1986: Cincuenta años de la Guerra Civil en las Pititiusas" *Anuario de Ibiza y Formentera*, 1986. Eivissa, pàg. 65-77.

⁴ MARÍ, Isidor; PRATS, Ernest (2002): "Introducció". *Dins Metges... o traficants*. Res Publica Edicions, Sant Jordi de ses Salines, pàg. VII-XIV.

⁵ LLUY, Xicu (1995): *Eivissencs i formenterers als camps nazis*. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.

⁶ Ibidem, pàg. 49 i 132-133.

⁷ Vegeu principalment el documentadíssim estudi de LLUY, Xicu (2001): *Visca Cárdenas! L'exili americà dels republicans pititiusos*. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.

Al país asteca s'hi exilià Àngel Palerm Vich, el màxim representant de l'exili intel·lectual pititius. Dirigent de la CNT, desenvolupà una notable activitat a Eivissa durant el període republicà d'agost-setembre del 1936. Després, passà a la Península, on s'incorporà al PCE i fou comandant d'estat major. La seva família s'exilià aviat a Mèxic i ell romangué, amb el seu germà Joan Antoni un cert temps a França fins que pogué creuar l'Atlàntic. A Mèxic esdevengué un antropòleg de gran relleu. El 1945, fou expulsat del PCE. Resident als Estats Units des del 1952, treballà en l'Organització dels Estats Americans i arribà a ésser secretari de la Unió Panamericana. Sebastià Trias Mercant ha destacat la importància de la seva formulació de la teoria del mode de producció pagès des de la crítica al marxisme. Va morir el 1981.

D'altra banda, l'esmentat Joan Antoni Palerm havia estat membre del Comitè de Milícies Antifeixistes i sembla que estava vinculat al PSUC. Residí inicialment a la capital mexicana, on impulsà diversos petits negocis i promogué algunes publicacions vinculades al PSUC. El 1947, fou director d'un efímer *Butlletí pel manteniment del PSUC*, de tendència nacionalista revolucionària i partidari de Joan Comorera. Devinculat ja del comunisme, col·laborà amb la revista pancatalanista *Pont Blau*. Passà a Guadalajara (Jalisco, Mèxic), on fou el gerent de la Cambra de la Indústria Metàl·lica (1966-1987).

Un altre germà Palerm, Antoni Maria, també s'exilià a Mèxic i fou un dels pioners de la indústria turística a Chiapas⁸.

També arribà a Amèrica l'advocat comunista Just Tur Puget. Inicialment, romangué a la República Dominicana, on es dedicà a la docència i dirigí un cert temps (1940-1943) un periòdic prosoviètic, "Por la República". Poc després passà a Cuba i, ben aviat a Mèxic. Va morir a Cuernavaca en els anys cinquanta.

La República Dominicana acollí Emili García Rovira, que va morir de paludisme en aquest país el 1943. El seu fill Emili García Riera, nascut a Eivissa el 1931, aviat passà a Mèxic on va arribar a convertir-se en un destacat guionista, crític de cinema i professor universitari. Morí a Zapopan (Jalisco) el 2002. L'esposa d'Emili García Rovira, la mestra d'escola gironina Francesca Riera Roca l'acompanyà a l'exili i pogué passar a Mèxic, on impartí classes.

També arribaren exiliats a Santo Domingo Ramon Medina Tur, la seva esposa Dolors Torri Llobet, els seus quatre fills, dues germanes Medina Tur, així com el seu germà, el metge Joan Medina i la seva família. Tots ells pertanyien als sectors acomodats i varen haver de fugir d'Eivissa abans que fos reocupada pels franquistes el setembre de 1936. Ramon Medina Tur era republicà d'esquerres i havia estat membre de l'esmentat Comitè de Milícies Antifeixistes. De València, passaren a Barcelona on Ramon Medina treballà com a professor. El 1939, s'exiliaren a França i, tots ells s'establiren a Orleans, on tenien familiars. L'hivern de 1939, Ramon Medina Tur, la seva esposa i els seus fills aconseguiren fugir a la República Dominicana, l'únic país que els acceptava de forma immediata. També s'instal·là en aquest país Joan Medina, la seva espo-

sa Lluïsa Oliver Ramon i un fill petit, que aviat passaren a Colòmbia, Mèxic i Buenos Aires, on arribaren el 1947. Pel que fa a Ramon Medina, pretenia anar a Mèxic, però el 1941 tengué l'ocasió d'anar a Cuba, on fixà la seva residència de forma definitiva⁹.

Antoni Ribas Marí, un dels caps eivissencs del PCE acabà exiliat a Veneçuela. El juliol del 1936, aconseguí passar a la Península i el 1939 es trobava en un camp de concentració francès. Aconseguí travessar l'Atlàntic i visqué alguns anys a Santo Domingo. Posteriorment, cap al 1944, s'instal·là a Veneçuela, on va fer fortuna com a representant d'una empresa dedicada a la importació i exportació de materials de construcció¹⁰.

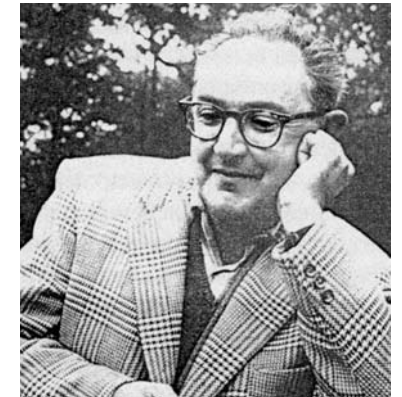
Ja ben avançats els anys quaranta, cap al 1948, s'exilià a l'Argentina el filòleg Aquilí Tur Oliver, que fou professor de filosofia i llengua castellana.

També s'exilià a l'Argentina, després de passar pels camps de concentració francesos i de residir un cert temps a Mèxic, el mestre eivissenc Pere Torres i Torres.

L'historiador Xicu Lluç també ha explicat el singular cas del militar professional Joan Juan Serra. La guerra el va sorprendre a Eivissa i fou una de les persones que fugiren a la Península el setembre del 1936. Al servei de la República, arribà a assolir la graduació de comandant. Amb la derrota republicana, travessà la frontera i fou internat en un camp de concentració francès. Aconseguir passar a Mèxic i poc després s'instal·là a Califòrnia.

També s'exilià als Estats Units, en concret a Nova York, Eduard Chorat Torres. Destacat dirigent de la Unió Republicana i membre del Comitè Antifeixista, passà per Algèria i França i Mèxic, abans d'instal·lar-se a la gran metròpolis nord-americana, on va morir el 1959.

Així mateix, també es varen haver d'exiliar alguns intel·lectuals vinculats a Eivissa. Fou el cas del poeta andalusí Rafael Alberti, que amb l'escriptora Maria Teresa León es trobaven a Eivissa el juliol del 1936 i es varen haver d'amagar als boscos¹¹, o del mestre valencià resident a Catalunya durant la guerra, Joaquim Gadea Fernández, que s'havia destacat com a ensenyant a Eivissa entre el 1919 i el 1933 i havia format part de l'efímer consistori republicà d'abril del 1931 a Eivissa Vila. Va romandre amb la seva família a França durant l'ocupació alemanya i tant ell com el seu fill col·laboraren amb la resistència francesa¹². També s'exilià, en concret a Mèxic, l'intel·lectual català Josep Roure Torent, que el 1944 publicà un llibre titulat *Contes d'Eivissa*¹³.

L'eivissenc Àngel Palerm Vich fou professor d'antropologia social a Mèxic i als Estats Units d'Amèrica (fotografia tretada del llibre *El pensament a les Balears durant els segles XIX i XX* de Sebastià Trias Mercant).

⁸ Sobre Àngel Palerm, vegeu ESCANDELL N.; TARRADAS, I. (editor) (1984): *Història i antropologia a la memòria d'Àngel Palerm*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona; DIVERSOS AUTORS (1992): *Diccionari dels catalans d'Amèrica*. Comissió Amèrica i Catalunya, Generalitat de Catalunya, Barcelona, pàg. 232; LLUY, X.: Op. Cit. nota 4, pàg. 37-40, així com Op. Cit. nota 7, pàg. 137-153; FÀBREGAS PUIG, Andrés (1997): *Àngel Palerm Vich*. Colegio de Jalisco/Generalitat de Catalunya, Jalisco/Barcelona. Vegeu també PLA BRUGAT, Dolors (2000): *Els exiliats catalans a Mèxic. Un estudi de la immigració mexicana*. Editorial Afers, Catarroja, Barcelona, que inclou fragments d'una entrevista feta a Àngel Palerm el 1979 a Mèxic, a les pàgines 97, 315-317, 330, 337, 357, 361, 366, 367, 368, 370 i 386.

Sobre Joan Antoni i Antoni Maria Palerm, vegeu LLUY, X.: Op. Cit. nota 7, pàg. 94-126 i 127-136, respectivament.

⁹ FRANCOS LAUREDO, Aurelio (1999): *Balears en Cuba*. Consell Insular de Menorca, Maó, pàg. 123-150 i LLUY, X.: Op. Cit. nota 7, pàg. 87 i 253-271

¹⁰ LLUY, X.: Op. Cit. nota 4, pàg. 35-37 i Op. Cit. nota 7, pàg. 90-91.

¹¹ Vegeu, COLINAS, Antonio (1995): *Rafael Alberti en Ibiza*. Tusquets Editores, Barcelona.

¹² Vegeu la detallada biografia de VILÀS GIL, Pere (1995): *Joaquim Gadea Fernández. La vida d'un mestre*. Institut d'Estudis Eivissencs/Universitat de les Illes Balears, Palma/Eivissa.

¹³ MANENT, Albert (director) (1992): *Diccionari dels Catalans d'Amèrica*. Generalitat de Catalunya, Barcelona, volum III, pàg. 434-435.

El menorquí Joan Comas el 1939 quan sortí cap a l'exili (Fotografia treta del llibre Joan Comas i la política educativa de la Segona República 1936-1939, de Jaume Oliver Jaume).

L'illa de Menorca, a diferència de la resta de les Illes Balears, romangué fidel a la República fins a la seva rendició el febrer del 1939¹⁴. Com ja hem dit, constituí un dels principals llocs d'acollida dels esquerrans mallorquins, eivissencs i formenterers que fugien de la repressió franquista.

Durant la dominació republicana, no mancaren els menorquins conservadors que escaparen en direcció inversa, com l'advocat Josep d'Olives Feliu. En total 31 persones, entre les quals hi havia alguns mallorquins, aconseguiren refugiar-se a la Mallorca franquista. Cal recordar, que, sobretot al principi, la repressió republicana fou dura i arbitrària. A més, quatre militars desertors, interceptats quan intentaven fugir, foren afusellats el juny de 1938¹⁵.

La complicada rendició de Menorca el febrer del 1939, per mediació dels britànics, permeté la sortida cap a l'exili d'un nombre important de persones. El creuer «Devonshire», de pabelló britànic, enmig d'una situació completament caòtica, embarcà 450 persones, entre les quals hi havia com a mínim 110 dones i infants¹⁶. Altres 77

refugiats pogueren fugir, pel seu compte, en el motoveler «Carmen Pico». Però no totes les persones compromeses amb el règim republicà aconseguiren escapar i aviat començà una despietada repressió.

Entre els que anaren a l'exili en el «Devonshire», trobam militars com el vicealmirall Lluís González de Ubieta, que era la màxima autoritat republicana de l'illa, el comissari de brigada Ángel Valbuena Medina (arribat a Menorca el gener del 1938), el capità Josep Wan-Walré Coloma; el tinent Antoni Pons Melià i polítics com el batle de Maó, el socialista Francesc Pons Carreras; el delegat del govern a Menorca, el també socialista Francesc Mercadal Pons, el secretari de l'esmentada delegació, l'alaioenc Miquel Mascaró Mercadal, que militava a Esquerra Republicana. Més en general, foren nombrosos els dirigents de les JSU que pogueren embarcar en el «Devonshire» i també hi va haver un nucli de destacats militants anarquistes (Ferran Ferrer Quesada, Valentí Elies, entre d'altres). Així mateix, marxaren en aquell vaixell de l'armada britànica Enric Limosner Asensio, que s'havia encarregat del proveïment de Menorca des de l'exterior, el comissari de batalló Antoni Tudurí

García, d'ideologia comunista i antic funcionari de telègrafs, i el mestre d'escola socialista, Francesc Pons Seguí¹⁷. També pogueren escapar en aquest vaixell de l'armada britànica alguns dels refugiats mallorquins, com els dirigents socialistes Jaume Alzina Sancho i Miquel Navarro Campomar.

El creuer britànic arribà a Marsella el 10 de febrer del 1939¹⁸ i, ben aviat, els homes foren enviats al camp de concentració d'Argelers (el Rosselló) i les dones i els infants passaren a un alberg de le Chambon-Feugerolles, al departament de Loira.

El «Carmen Pico», per la seva banda, aconseguí arribar a Alger, amb 39 civils (tretze homes, dotze dones i catorze nins), 28 militars (un comisari polític, un capità, vuit tinents i devuit soldats) i la tripulació, deu persones sota el comandament de Sebastià Pascual. La majoria dels civils eren menorquins, si bé hi havia un eivissenc, un mallorquí, i una persona de llinatge català nascuda a l'Havana. Entre els militars predominaven els menorquins, com el comissari del Setè Batalló Disciplinari, Josep Castelló, però també tres mallorquins, dos catalans, un dels quals era el capità Joan Martí, un valencià, un gallec, dos andalusos, dos castellans i una persona nascuda a Buenos Aires¹⁹. Tots ells foren obligats a passar a la França metropolitana, on corregueren la mateixa dissort que els del «Devonshire». Amb tot, amb el temps, alguns d'aquests refugiats pogueren escapar aprofitant la manca de vigilància i el caos administratiu i tornar a Alger, on hi havia una nombrosa colònia d'emigrants menorquins²⁰.

D'altra banda, alguns petits velers, amb tres o quatre persones, fugiren de Menorca entre febrer i agost del 1939 i aconseguiren arribar prop d'Alger, de manera que, en total la caiguda d'aquesta illa causà l'exili d'unes sis-centes persones²¹.

A més, cal tenir en compte els menorquins que residien o es trobaven a la zona republicana per diverses circumstàncies i aconseguiren exiliar-se arran de la derrota republicana. Aquest fou el cas d'alguns mariners de l'armada republicana, com Francesc Poza Oliver, que s'exilià a Algèria.

També hi va haver membres de les forces armades de terra, com el tinent ciutadellenc Joan Mesquida Roselló, que lluità en el desembarcament de Mallorca i en el Front d'Aragó i s'exilià a França. Esment a part es mereix el militar de carrera Vicenç Guarner Vivancos, que durant la guerra fou sots-secretari de Defensa de la Generalitat, cap d'estat major de l'Exèrcit de l'Est i director de l'Escola Popular d'Estat Major. Es va exiliar el 1939.

Entre els polítics que el juliol del 1936 es trobaven a la Península en zona republicana, cal destacar el dirigent azanyista Francesc Carreres Reus, aleshores governador civil de Madrid; i el socialista, i després membre del PSUC, Estanislau Ruiz Ponsetí, conseller de Proveïments (juliol-agost del 1936), sots-secretari d'Economia de la Generalitat de Catalunya (1937-1939) i director de l'Escola de Treball.

¹⁴ Sobre la guerra civil a Menorca vegeu, principalment, MURILLO, Andreu (1997): *La guerra civil a Menorca (1936-1939)*. Documenta Balear, Palma; MERCADAL BAGUR, Deseado (1994): *La Guerra Civil en Menorca, 1936-1939. Relato histórico de un testigo*. Editorial Menorca, Maó.

¹⁵ MURILLO, Andreu (2000): "Els menorquins al primer terç del segle XX". Dins *El segle XX a les Illes Balears*. Cort, Palma, pàg. 124.

¹⁶ Ibidem, pàg. 129. Dóna una xifra molt semblant, en concret 300 homes, 100 dones i 52 nins sense comptar les famílies del governador Luis González i del seu oficial d'ordenança, JORDI, Jean-Jacques (1996): "La migració menorquina al final de la guerra civil, segons els fons de l'Arxiu d'Ultramar d'Aix-en-Provence i de l'Arxiu departamental de Marsella. *Revista de Menorca*. Maó, I, pàg. 134.

¹⁷ Sobre els exiliats del «Devonshire», a més dels autors esmentats, vegeu els testimonis d'un exiliat, PONS SEGUÍ, Francisco (1993): *Barbelés à Argelès et autour d'autres camps*. París; i del segon comandant del creuer britànic, BUSH, Eric Wheeler (1958): *Bless our ship*. Londres. Així mateix volem agrair la informació que ens va facilitar l'historiador menorquí Andreu Murillo.

¹⁸ El diari parisi Le Soir, de l'onze de febrer del 1939 anuncia que "425 republicans de Minorque sont arrivés a Marseille".

¹⁹ JORDI, J.J.: Op. Cit. nota 16, pàg. 141-143.

²⁰ Ibidem, pàg. 137.

²¹ Ibidem, pàg. 130.

Pel que fa als intel·lectuals, el pedagog Joan Comas Camps residia a Madrid des del 1932, on ocupava una plaça d'inspector. Poc després e l'inici de la guerra fou nomenat inspector dels centres escolars i culturals espanyols a l'estranger. El gener del 1938, fou nomenat secretari general del ministeri d'Instrucció de la República. Politicament milità en el PSOE, i ja durant la guerra, en el PCE (1936-1941). El 1939 es va haver d'exiliar a França. La seva germana Margarida Comas Camps, biòloga i pedagoga, residia a la capital catalana ja que era professora de biologia infantil de la Universitat de Barcelona. D'ideologia progressista, col·laborà amb les autoritats republicanes durant la guerra. L'octubre de 1937, encara residia a la ciutat comtal. Poc després s'exilià a Anglaterra si bé restà sempre fidel a la causa republicana. Pareix ésser que col·laborà amb els cuàquers anglesos en l'evacuació d'infants de l'Estat Espanyol.

Marçal Pascuchi Cardona, llicenciat en filosofia i lletres i en dret, treballà a la Generalitat de Catalunya el 1937 i 1938. També residia a Barcelona l'economista i demògraf maonès Jaume Alzina Caules, que entre 1932 i 1938 fou cap dels serveis d'Estudis Econòmics i d'Estadística de la Generalitat.

La sort dels exiliats a França i Algèria fou molt diversa. Alguns aconseguiren passar a Amèrica o a la URSS, però foren una petita minoria. D'altres, la majoria, es trobaren amb la invasió nazi i la Segona Guerra Mundial. Una quinzena de menorquins varen morir en els camps de concentració alemanys. A Mauthausen hi foren internats 19 oficials republicans menorquins, dels quals només en van sobreviure tres²². Alguns d'aquests militars assassinats havien format part de la Legió Francesa el 1939-40, com Crescenci Sintes Pons, un caporal de marina de l'Esquadra Republicana exiliat a França el 1939; d'altres foren obligats a format part de companyies de treball, com el capità Josep Wan-Walré Coloma. Altres víctimes menorquines en els camps de concentració nazis foren Enric Ballester Dalmedo, Àlvar Cardona Carreras, Josep Caules Pons, Bartomeu Florit Pellicer, el mariner gallec resident a Maó José García Rodríguez, el militar Armando Madrigal Sancho, Llorenç Mercadal Borràs, Manuel Marquès Pons, Antoni Mercadal Cardona, Jaume Mercadal Orfila, Ignasi Moll Caymaris, Antoni Noguera Olives, Joan Pons Mercadal, Ernest Rosselló Gómez, Rafel Saura Moll. Així mateix, el dirigent republicà alaiorenc Ponç Jover Olives fou assassinat pels alemanys quan, en plena retirada, feren volar unes barcasses plenes de presoners prop de Montmelian. La majoria d'aquestes víctimes del terror nazi eren maonesos, però també n'hi havia de Ciutadella de Menorca (3), Fornells (1), es Castell (1) i Alaior (2)²³.

Alguns menorquins moriren, per diverses circumstàncies, en terres franceses durant aquells anys. El mariner José Ortiz, de Maó, fou donat com a desaparegut mentre servia a la Legió francesa. El tinent coronel Luis del Valle Jove, pres en el camp de concentració d'Argelers, morí de malaltia a l'Hospital de Perpinya. El maonès Josep Florit Moll també va perdre la vida a causa d'una malaltia després de passar un any a Argelers, en aquest cas a un hospital de Tolosa. El mariner gallec destinat a Maó, José Pérez Núñez va romandre tancat en els camps de concentració d'Argelers, Barcarès i Sant Cyprien i formà part d'un grup

de treball. Va morir al sanatori de Quiche Set Loren l'abril del 1945. El mariner maonès Francesc Poza Olives va morir a causa d'una brega en un camp de concentració d'Algèria el juny del 1942²⁴.

Un cas especial és el de Joan Mesquida Roselló. Lluità a Dunquerque i passà a Anglaterra. Posteriorment, va anar a Egipte i participà en els desembarcaments aliats de Sicília i Calàbria, on es perd la seva pista²⁵.

També n'hi va haver alguns que tornaren a Espanya després d'un període d'exili a França. Aquest fou el cas del mariner de la base naval de Maó, Gabriel Llabrés Gornés. Detingut i conduït a Cartagena, fou afusellat el gener del 1944²⁶. En canvi, pogué continuar amb la seva carrera professional i fins i tot ocupà càrrecs, Jaume Alzina Caules, exiliat a París entre 1938 i 1942.

La majoria dels que aconseguiren sortir de França passaren a Amèrica. Amb tot, cal esmentar el cas del maonès Josep Mercadal Ametller, arribat a Orà el març del 1939. Internat en el camp de Suzonni, aviat embarcà cap a Marsella. Poc després, arribà al port de Le Havre i embarcà en un vaixell soviètic cap a la URSS²⁷. També n'hi va haver alguns que passaren a Algèria, com l'antic capità de l'exèrcit republicà Josep Nadal Nicolau, que el 1938 es trobava a Barcelona, passà a l'exili i va romandre en un camp de concentració prop de Burdeus. Aviat s'escapà i col·laborà amb el maquis fins al final de la guerra²⁸.

Entre els que varen poder passar a Mèxic, podem esmentar Vicenç Guarner Vivancos, Francesc Carreras Reura, Estanislau Ruiz Ponsetí i Joan Comas Camps. Com ja s'ha dit, aquest darrer passà la frontera francesa el febrer de 1939 i, com tantes d'altres persones, fou reclus al camp de concentració d'Argelers. Ben aviat pogué escapar i anà a Perpinyà, on tenia un amic. Amb el seu suport, pogué arribar a París i, des d'aquí, passà a Ginebra (Suïssa). Comas i Camps tenia bons contactes en aquesta ciutat perquè hi havia tengut diverses beques i hi havia cursat estudis de ciències. Gràcies a la protecció del rector Eugène Pittard, antropòleg, va poder culminar els seus estudis de doctorat a la Universitat de Ginebra (agost de 1939). Poc després, intentà passà a Mèxic des del port de Bordeus, però l'inici de la Segona Guerra Mundial interrompé els viatges transatlàntics i va haver de passar a Holanda, encara neutral, on, amb el suport econòmic de la Casa del Poble d'Amsterdam, pogué sortir cap a Mèxic, des del port de Rotterdam, via Nova York. L'agost de 1940, obtengué la nacionalitat mexicana i aviat aconseguí treball com a pedagog i com a antropòleg. Posteriorment fou professor en diverses institucions i escoles superiors mexicanes així com investigador titular a la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic (1963-1973). Publicà un gra nombre de llibres, opuscles i articles d'investigació i assolí un gran prestigi. Morí a Mèxic el gener de 1979²⁹.

²⁴ Ibidem, pàg. 119, 145, 146, 151 i 153.

²⁵ Ibidem, pàg. 117.

²⁶ Ibidem, pàg. 102.

²⁷ JORDI, J.J.: Op. Cit. nota 16, pàg. 140.

²⁸ Entrevista a Josep Nadal Nicolau, feta per Lúcia Pons Olives.

²⁹ Sobre aquest destacat antropòleg, que fou professor a la Universitat Autònoma de Mèxic, vegeu, OLIVER, Jaume (1985): *Joan Comas i la política educativa de la Segona República (1936-1939)*. Universitat de Palma de Mallorca, Consell Insular de Menorca, Caixa de Pensions La Caixa, Palma; ALZINA SEGUÍ, Pere; MANTECÓN, Matilde (2001): *Joan Comas Camps, de pedagog a antropòleg/ Entrevista concedida a Mèxic (1978)*. Consell Insular de Menorca, Maó; COMAS, Joan (2000): *L'antiracisme en l'àmbit internacional*. Conselleria de Benestar Social, Govern de les Illes Balears, Palma; TRIAS MERCANT, Sebastià (2000): *El pensament a les Balears durant els segles XIX i XX*. Edicions Documenta Balear, Palma, pàg. 44-46; i PLA, D.: Op. Cit. nota 8, pàg. 313-315, 336, 342.

²² MURILLO, A.: Op. Cit. nota 15, pàg. 117.

²³ PONS MELIÀ, Antoni (2001): *Victimes del silenci*. Editorial Menorca Segle XX, Maó, pàg. 135-143.

En produir-se la desfeta republicana, el destacat polític Francesc Carreras Reura també passà a França. Poc després, aconseguí marxar a Santo Domingo, on hi residí uns mesos. Des d'aquest país caribeny passà a Bogotà i, finalment, a Mèxic.

A la capital colombiana, Carreras continuà vinculat a l'Esquerra Republicana azanyista i s'encarregà de diverses tasques relacionades amb els exiliats gràcies al suport econòmic de la Junta d'Auxili als Republicans Espanyols –JARE–. Així, l'onze de gener de 1941, segons consta en les actes d'aquesta organització, s'encarregà de pagar els passatges des de Ciudad Trujillo (el nom que rebia aleshores Santo Domingo) a Bogotà de Víctor Barber, l'eivissenc Joan Medina Tur i el mallorquí Francesc de Sales Aguiló. També impulsà les campanyes per evitar que els republicans fossin expulsats de França pel govern de Vichy. En concret, l'agost de 1941, s'encarregà de la campanya que volia evitar l'extradició d'Eduard Ragasol i la seva família. El mateix feu en els casos de Cipriano Mera i Manuel Rodríguez. Així, el llibre d'actes de la JARE, amb data del 21 d'agost del 1941, especifica

"Girar trescientos quince pesos chilenos a don Vicente Sol en Santiago de Chile y quince dólares noventa centavos a don Francisco Carreras Reura en Bogotá, importe de los gastos ocasionados por la campaña realizada en Chile y Colombia respectivamente por ambos señores en favor del Dr. Ragasol, sometido a proceso de extradición en Francia".

A més, en data del 13 de novembre de 1941, la JARE també acordà enviar *"al ex diputado don Francisco Carreras Reura residente en Bogotá"* un donatiu extraordinari de 270 dòlars.

A mitjans del decenni dels quaranta, Carreras fixà la seva residència a la ciutat de Mèxic. De fet, el 15 d'agost de 1944 apareix en un llistat de donatius en favor d'Izquierda Republicana (concretament de dues pessetes)³⁰. En aquesta capital dirigí sense massa èxit una editorial i continuà militant en el republicanisme d'esquerres³¹. Així, fou secretari de l'Ateneo Salmerón de México³², redactor i, cap al 1946, director d'*Izquierda Republicana*, una publicació mensual que tenia per subtítol "Órgano de Izquierda Republicana en el Exilio". Dirigida inicialment per Luís Velasco Damas, aquest periòdic fou un dels més importants de l'exili, ja que es publicà entre 1944 i 1959. Va retornar a Espanya el 1951, "malalt i vençut", en paraules de Llorenç Capellà, i morí a Madrid aquell mateix any.

L'economista i polític Estanislau Ruiz Ponsetí fou gerent-apoderat de l'editorial UTEHA, de Mèxic, entre el 1940 i el 1965. A més, el 1954 fou elegit vicepresident segon del Parlament espanyol a l'exili. Va morir el 1967 a Mèxic.

Vicenç Guarner era un militar que s'havia mantingut fidel a la República el juliol de 1936. Veterà de la Guerra del Marroc, el 1930 havia estat ascendit a comandant i destinat a

Barcelona. Durant la Guerra Civil fou sots-secretari de Defensa de la Generalitat i, durant la primavera del 1937, també dirigí l'Exèrcit d'Aragó. A més, va esser cap d'estat major de l'Exèrcit de l'Est i director de l'Escola Popular d'Estat Major. El 1939, aconseguí passar al Marroc francès. Posteriorment, es traslladà a Mèxic on fou agregat de l'ambaixada republicana espanyola. Col·laborà als *Quaderns de l'Exili* i publicà diversos llibres d'història militar contemporània.

En canvi, s'exilià a Veneçuela, i després a l'Argentina, Marçal Pascuchi Cardona. Fou professor a diversos liceus de Caracas i a l'Institut Pedagògic Nacional de la capital veneçolana. De 1944 a 1966 fou el cap de l'oficina d'afers gremials d'una companyia elèctrica argentina. Publicà diversos llibres a Caracas, Montevideo i Buenos Aires.

També passà a l'Argentina Antoni Tudurí García, que molt aviat s'escapà dels camps de concentració francesos i arribà a París, on confiava obtenir el suport de l'ambaixada xilena. Aquesta esperança es fonamentada en els contactes establerts a Menorca amb uns antics marins de guerra comunistes xilens que havien anat a l'illa a donar suport als republicans. Sembla que hi havia el rumor que havien aconseguit que Xile acceptàs tots els exiliats espanyols. Tanmateix, la realitat desmentí aquesta interessant possibilitat. D'altra banda, un altre cas singular fou el de Miquel Mascaró i Enric Limosner, que ja s'escaparen tot just arribar el «Devonshire» a Marsella i s'establiren a Equador³³.

A Anglaterra s'hi exilià Margalida Comas Camps. Aquesta destacada pedagoga fou professora de biologia a Devon i morí a Exeter el 1973³⁴. El seu marit, el pollencí Guillem Bestard Cànaves, passà la guerra a Mallorca, però posteriorment s'uní a ella a l'exili i morí a Londres el 1969.

D'altra banda, entre els menorquins que encara residien a la França tot just alliberada el 1944, es va produir l'únic intent conegut de reorganitzar un grup polític illenc a l'exili. Un grup de joves socialistes menorquins encapçalats pels ja esmentats Francesc Pons i Antoni Tudurí editaren a la ciutat occitana de Carcassona un únic número de la revista *Adelante*, l'antic portaveu de les JSU de Menorca, que ara es considerava l'òrgan de les JSU de Balears³⁵.

Un altre cas singular és el de Miquel Amantegui Albis, un sabater d'ideologia comunista que arribà a esser batle d'es Castell (novembre de 1936-juliol de 1937). Aconseguí exiliar-se a França i col·laborà en la lluita contra els ocupants alemanys. Posteriorment, passà a Cuba, on participà en l'oposició a la corrupta dictadura de Fulgencio Batista³⁶.

Com ha explicat l'historiador Andreu Murillo, el 1939, entre exiliats, assassinats, presos i soldats menorquins enviats, sense dubte com a càstig, a la Península, la ciutat de Maó era pràcticament buida d'homes.

³⁰ *Izquierda Republicana*, núm. 1, Mèxic, 15 d'agost de 1944, p. 1

³¹ CAPELLÀ, Llorenç (1986): "Francesc Carreras". *Memòria Civil* (suplement del diari Balears), número 7, Palma, 16 de febrer de 1986, p. 7.

³² *Izquierda Republicana*, núm. 12, Mèxic, 5 de juliol de 1945, p. 1

³³ Informació facilitada per l'historiador menorquí Andreu Murillo (16 de gener del 2003).

³⁴ MOREU, Àngel C.; VILAFRANCA, I. (1998): *Margarida Comas, pedagoga (1892-1973)*. Universitat de Barcelona, Divisió de Ciències de l'Educació.

³⁵ GINARD, David (1994): *L'esquerra mallorquina i el franquisme*. Documenta Balear, Palma, pàg. 98.

³⁶ GINARD FERON, David (1999): *El moviment obrer de Mallorca i la Guerra Civil (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàg. 143.

BIBLIOGRAFIA DE LA SEGONA PART

BERTAIZOLI RIQUER, Fernando (1996): *Memorias de la guerra y del exilio*. Editorial Mediterrània, Eivissa

BUSH, Eric Wheeler (1958): *Bless our ship*. Londres.

COLINAS, Antonio (1995): *Rafael Alberti en Ibiza*. Tusquets Editores, Barcelona.

DIVERSOS AUTORS (1992): *Diccionari dels catalans d'Amèrica*. Comissió Amèrica i Catalunya, Generalitat de Catalunya, Barcelona.

ESCANDELL, N.; TARRADAS, I (editor) (1984): *Història i antopologia a la memòria d'Àngel Palerm*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

FÀBREGAS PUIG, Andrés (1997): *Àngel Palerm Vich*. Colegio de Jalisco/Generalitat de Catalunya, Jalisco/Barcelona.

FRANCOS LAUREDO, Aurelio (1999): *Baleares en Cuba*. Consell Insular de Menorca, Maó.

GINARD, David (1994): *L'esquerra mallorquina i el franquisme*. Documenta Balear, Palma

GINARD FERON, David (1999): *El moviment obrer de Mallorca i la Guerra Civil (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat

JORDI, Jean-Jaques (1996): "La migració menorquina al final de la guerra civil, segons els fons de l'Arxiu d'Ultramar d'Aix-Provence i de l'Arxiu departamental de Marsella. *Revista de Menorca*. Maó.

LLUY, Xicu (1995): *Eivissencs i formenters als camps nazis*. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.

LLUY, Xicu (2001): *Visca Cárdenas! L'exili americà dels republicans pitiusos*. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.

MANENT, Albert (director) (1992): *Diccionari dels Catalans d'Amèrica*. Generalitat de Catalunya, Barcelona.

MARÍ, Isidor; PRATS, Ernests (2002): "Introducció". *Dins Metges... o traficants*. Res publica Edicions, Sant Jordi de ses Salines.

MASSOT I MUNTANER, Josep (1987): *El desembarcament de Bayo a Mallorca*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

MERCADAL BAGUR, Deseado (1994): *La Guerra Civil en Menorca, 1936-1939*. Relato histórico de un testigo. Editorial Menorca, Maó.

MURILLO, Andreu (1997): *La guerra civil a Menorca (1936-1939)*. Documenta Balear, Palma.

MURILLO, A. (2000): "Els menorquins al primer terç del segle XX". Dins *El segle XX a les Illes Balears*. Cort, Palma.

PARRÓN GUASCH, Artur (2000): *La guerra civil a Eivissa i Formentera (1936-1939)*. Documenta Balear, Palma.

PARRÓN GUASCH, A. (2001): *La Guerra Civil i el primer franquisme a Eivissa i Formentera*. Editorial Mediterrània, Eivissa.

PLA BRUGAT, Dolors (2000): *Els exiliats catalans a Mèxic. Un estudi de la immigració mexicana*. Editorial Afers, Catarroja, Barcelona.

PLANELLIS, M. (1986): "1936-1986: Cincuenta años de la Guerra Civil en las Pitiüsas". *Anuario de Ibiza y Formentera*, 1986. Eivissa.

PONS MELIÀ, Antoni (2001): *Victimes del silenci*. Editorial Menorca Segle XX, Maó.

PONS SEGUÍ, Francisco (1993): *Barbelés à Argelès et autour d'autres camps*. París.

SERRA, S.; SITJES, A.M. (1981): "El període republicà a Eivissa durant la Guerra Civil". *Randa*, Barcelona, número 12, pàg. 185-221.

TRIAS MERCANT, Sebastià (2000): *El pensament a les Balears durant els segles XIX i XX*. Edicions Documenta Balear, Palma.

VALLÈS, Rosa (directora) (1985): *La Guerra Civil a Eivissa i Formentera*. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.

VILÀS GIL, Pere (1995): *Joaquim Gadea Fernández. La vida d'un mestre*. Institut d'Estudis Eivissencs/Universitat de les Illes Balears, Palma/Eivissa.

NOTA FINAL

La guerra civil espanyola del 1936-1939 va provocar la desfeta de tot un món. Tota la cultura política, les associacions, partits i sindicats, la premsa i, fins i tot les persones, que configuraven un ample espectre polític i social que anava des del centre-esquerra a l'extrema esquerra varen ésser anorreades.

Milers de persones patiren presó, foren depurades o patiren alguna mena de discriminació a causa del triomf d'un règim autoritari, dretà, militarista i filofeixista. Tot i que no cal minimitzar la brutalitat de la repressió a la zona republicana, en el bàndol franquista els assassinats i les execucions foren tan nombroses que Franco aconseguí superar Hitler i Mussolini pel que fa a la desaparició física dels seus propis compatriotes. A més, com és ben sabut, també foren molt nombrosos els refugiats i els exiliats arran de la desfeta republicana del 1939.

En el cas de les illes Balears, centenars de persones varen haver de realitzar migracions forçades fugint de la repressió franquista. Durant els primers anys de la Guerra, alguns centenars de mallorquins progressistes es refugiaren a Menorca i Barcelona, principalment. Tot i que les escapades començaren el primer dia de la guerra i continuaren encara en els anys quaranta, fou especialment nombrosa l'evacuació de civils mallorquins que partiren amb les tropes de Bayo el setembre del 1936. També es convertiren en refugiats molts dels illencs que residien o es trobaven en zona republicana el 19 de juliol d'aquell fatídic any, així com la nombrosa expedició que havia de participar a l'Olímpiada Popular de Barcelona.

A les Pitiüses, la principal migració forçada es produí el setembre del 1936, quan deixaren aquestes illes alguns centenars de persones. En el cas de Menorca, el febrer del 1939, 600 persones pogueren anar directament a l'exili gràcies a la mediació britànica.

La derrota republicana motivà que bona part dels refugiats haguessin de travessar la frontera i convertir-se en exiliats. Inicialment, França fou el destí principal, si bé alguns anaren a Algèria i una petita minoria a altres països. Encara ara sorpren la duresa del tracte infringit per la República francesa als que havien defensat a Espanya la legalitat republicana en una llarga guerra. L'esclat de la Segona Guerra Mundial motivà la diàspora de l'exili hispànic. Alguns illencs romangueren a França, on varen haver de patir les penalitats ocasionades per la Segona Guerra Mundial i l'ocupació alemanya. D'altres exiliats anaren tornant i un nombre important pogué passar a Amèrica, en especial a Mèxic, Veneçuela i l'Argentina. Encara en els anys quaranta, la repressió del minoritari moviment antifranquista provocà l'exili d'un cert nombre de mallorquins.

Així, ben segur que foren més de mil els illencs que realitzaren migracions forçades com a refugiats o exiliats a causa de la Guerra i la immediata postguerra. La immensa majoria eren esquerrans, tot i que també hi va haver alguns dretans que hagueren de fugir de la Menorca republicana, de l'Eivissa efímerament reocupada per les forces antifeixistes o de la Catalunya revolucionària. Evidentment, no sols fou una migració important pel nombre de persones afectades sinó també pels aspectes qualitatius. Si bé trobam persones, majoritàriament homes, de tota condició, sovint els refugiats i exiliats formaven part dels sectors més dinàmics i innovadors de les societats illenques i podem trobar-hi alguns dels polítics i intel·lectuals més prestigiosos del moment. Amb tot, no sols fugiren homes ja que també hi va haver dones i infants i, en ocasions, s'exiliaren famílies senceres.

La sort dels refugiats i exiliats fou molt diversa. Alguns acabaren afusellats pel franquisme o pel nazisme. D'altres aconseguiren fer fortuna a les Amèriques o destacaren com a professors universitaris a Mèxic o Caracas. Alguns tornaren, sovint passat un temps prudencial, i abandonaren la seva militància activa. Amb tot, una minoria de refugiats desenvolupà un paper destacat en la resistència antifeixista dels anys quaranta a Mallorca i diversos exiliats varen tenir un paper destacat en la vida política de l'exili republicà. Per cert, que una part dels exiliats illencs es vincularen o es relacionaren amb entitats i associacions de l'exili català, més nombrós i ben organitzat.

En conjunt, si bé l'exili no adquirí a les Illes Balears les proporcions gegantines del cas català i segurament fou inferior al nombre de persones assassinades només a Mallorca, va afectar quantitativament i qualitativament a un sector important de les societats illenques, aquella que havia votat al Front Popular el 1936 i que el 1939 va patir la pitjor de les derrotes esdevengudes a l'època contemporània. Com ha dit l'historiador català Joaquim Colominas, "l'exili fou patiment i esperança, individual i col·lectiu". En el nostre cas, lluny del seu país, de la seva estimada illa natal, la majoria dels exiliats mantengueren tant les seves conviccions republicanes i progressistes com la seva llengua i l'amor, tenyit d'esperança, per la seva petita pàtria illenca.